

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

Kelemen László színháza

Az Országos Színháztörténeti Múzeum első kiállítási termében van egy frízkép, egykorú metszetről másolva: a pesti iparos, kiskereskedő, kétkezi munkás életének egy jelenetét mutatja be, s az aláírás így hangzik: »Nekik akartak játszani.«

A kép és felírás nemcsak önmagában véve érdekes, de egyúttal biztos kézzel jelöli meg az irányt, amelyen a történésznek, ha napjainkban színháztörténettel akar foglalkozni, haladnia kell. Kétségtelen, hogy nagyon fontos a színmű, amit előadtak, hiszen ez gyűjtötte fel a fáklyát a haladni kívánók — színész és közönsége — számára. Fontos maga a színész — ki volt? honnan jött? mivé fejlődött? — de legfontosabb a mai kutató számára az a kapcsolat, ami színész és közönsége között fonódott, a színház képének lenyomata a társadalomban és a közönség hatása színházára, igényei a műsorral és a művészi egyéniséggel kapcsolatban.

Éppen ezért, az első magyar színtársulatról szólva, vizsgálat tárgyává kell tennünk mindazokat az irodalmi termékeket, amelyek színpadra kerültek, s az »actorok« személyét is. Jóllehet a színház történetével már többen foglalkoztak, nem lesz fölösleges szempontjaikat revízió alá venni, mert a legutóbb megjelent mű is közel harminc éves, az első meg, Endrődy János munkája, százhatvanál is több.¹ Az elmúlt évtizedek során nem egy új adat került napvilágra, ami magyarázatul szolgálhat felelet nélkül maradt kérdésekre. — A közönség megismerését illetőleg nincs semmi revízió alá venni valónk, mert ezen a téren a kutatás még meg sem indult. Érthető. Az irodalomtörténet gondozásába vette a színpadi műveket, amelyek legsajátosabb feladatkörébe tartoznak. Foglalkozott a színház történetével, mert Magyarországon haladó hagyomány az, hogy a színháztörténet az irodalomtörténet segédtudományának számít. A közönségvizsgálat azonban már társadalomtörténet, s nem érheti be kiadott vagy gyűjteményszerűen együtt őrzött színdarabok szövegvizsgálatával, sem irodalomtörténeti levelezések tanulmányozásával, az feltétlenül levéltári kutatást igényel. Éppen ezért legyen szabad érdeklődésünk homlokterébe ezúttal a színház társadalomtörténeti hátterét állítanunk, a közönség kapcsolatát Kelemen László színházával.

A jelen tanulmány már csak kis terjedelménél fogva sem törekedhetik többre, mint hogy néhány részletkérdést megvilágítson. Ezeket a kutatás eddig mellőzte, részint, mert érdektelennek találta őket, részint, mert a források ismerete hiányában nem kerültek felszínre. A köd azonban, amely Kelemen Lászlóék körül borongott, lassan oszlóban van. Szilárd meggyőződésünk, hogy az első magyar szintársulat története a legapróbb részletig feltárható és megismerhető lesz akkor, ha a rendszeres levéltári kutatás világot vet a XVIII. század utolsó évtizedére. Forrásaink egy része megsemmisülhetett, de ma már a tudományos lelkiismeret annyira fejlett, hogy a további pusztulást lehetetlennek tartjuk, s éppen ez az anyag olyan természetű, hogy a legtöbb dokumentum több példányban forgott — a helytartótanács, a magisztrátusok, a megye levéltárában egyaránt felfalálhatók a leglényegesebb darabok — tehát a fennmaradás valószínűsége nagy. Csak a legendák vesznek el a misztikus homályban, a történelmi igazságok azonban előbb vagy utóbb, amint kutatói módszereink egyre fejlettebbek lesznek, napfényre kerülnek, ahogyan megszólaltak Esztergom és Visegrád néma kövei is.

*

Kelemen László, pályatársai és közönsége abban a korban éltek le életüket, amelynek jellemző tüneteként történetírásunk ma a feudalizmus homlását nevezi meg, s amelynek korváltó, bizonytalan, jó és rossz lehetőségekben bővelkedő voltát az Orpheus egyik poétája így érzékeltette :

»Magyar, hajnal hasad, de meg nem virradt még,
Hát estig ki tudja, milyen leszen az ég?»²

Kora ifjúságuk Mária Terézia abszolutizmusának idejére esett, s egyetemi éveiket II. József irányelvei határozták meg. Nyugat-Európában a feltörő polgári osztály már egyre öntudatosabban küzdött a természetjogok diadalra juttatásáért, s a fel nem tartóztatható fejlődés, a felvilágosodás gondolatkincse, jellegzetesen nemesi elszíneződéssel, a hetvenes években Magyarországon is jelentőssé válik. Bessenyei a magyar nyelv fejlesztését követeli, mert a nép művelése csak az anyanyelven lehet sikeres, az új eszméket csak magyarul közvetíthetjük feléje. Az első lépések bizonytalanok. A magyar nyelv egyelőre csak a francia enciklopédisták eszmevilágának minél szélesebb rétegekben való terjesztésére szükséges, s a megvalósítandó magyar színház sem szolgálja más célt, mint ez új tanok népszerűsítését. Nemzeti törekvések, Bécs-ellenes aspirációk csak a II. József halálát követő nagy öntudatraébredéssel kerülnek bele Bessenyei, Péczeli, Kazinczy és társaik kezdetben teljesen apolitikus elgondolásaiba ; 1790 az az év, amelynek heve gyümölcse érelheti a magyar színügy nyiladozó virágát is.³

Mindez, s mindaz, amit a színházzal kapcsolatban a következőkben el fogunk mondani, csak a nemesi és a polgári osztályra vonatkozik. Polgári forradalmi eszmékkel találkozunk az események során, de a plebejus forradalmár nem jelenik meg a színház életében. Magyarországon a XVIII. században a jobbágy nem járt színházba és nem olvasott, nem ismert semmi fényűzést, ami a szellem szabadságával járt volna együtt, a jobbágy adózott és szenvedett. 1787-ben, abban az évben, amikor a budai Várszínházat átadták hivatásának, az ország egyes vidékein a mezei munkák elvégzése nehézségekbe ütközött, mert a földeken dolgozóknak nem volt kenyerük. És 1792-ben, amikor annyi harc és küzdelem árán Kelemen László társulata megvethette lábát a pesti színpadon, Heves megyében katonaság verte szét a nyomorúságtól félig esztét vesztett tömeget.⁴

A szegény nép sokmillió táborosa nem vett tehát részt a nemzeti színjátszás megalapításában, mert ehhez minden lehetősége hiányzott. A társadalom sajátos magyar színezete elsősorban az »una eademque nobilitas« feladatává tette ezt, s részt kért belőle — az alábbiakban derül ki, milyen mértékben — Pest és Buda polgársága is.

A nemesi osztály egy hányada, mint író, felvilágosult törekvésének megfelelően, küzdött a magyar színjátszás megalakulásáért, majd tollával is támogatta. Az ő soraikból kerültek ki a színház legközelebbi barátai, tanácsadói, szóval és írásban egyaránt buzgó irányítói. Volt azután a nemességnek egy másik része, amely hivatalból nyúlt bele a színház sorsának formálásába: a dicasteriumok tisztviselői és a megyei zöld asztal körül helyet foglaló, az ügyvitelt irányító, vagy esetleg csak a közgyűléseken megjelenő, ott felszólaló nemesség. — A színház történetének korábbi feldolgozói ennek a közpályán mozgó nemesi rétegnek egymással ellentétes szerepet tulajdonítottak: véleményük szerint a kormányzások hátráltatják, a megyék támogatják a magyar színjátszás ügyét.

Ezt az elgondolást Bayer alapvető színészettörténeti munkája honosította meg. Lugosi feldolgozása csak követi őt. Bayer felfogása a mai napig él köztudatunkban, s ebben bizonyára része van annak az elvitathatatlan ténynek, hogy a XIX. században valóban a megyék, elsősorban Pest megye vette a kezébe — és sikerrel — az állandó fővárosi színház megalapítását. Ha azonban így fogalmazzuk meg a tételt: a hazafias megyék pártját fogták a magyar színjátszásnak, szemben az uralkodót elvtelenül kiszolgáló kormányhatóságokkal, akkor szavakkal dobálódzunk, anélkül, hogy a dolgok mélyére néznénk. Megyék és kormányzások — adott esetben a helytartótanács; palotájának képe a fent kifogásolt elgondolás alapján szerepel a Színház-történeti Múzeumban — egy- és ugyanazon emberanyagból veszik funkcionáriusaikat: a magyar nemesség soraiból. Sőt ebben a vonatkozásban feltétlenül a helytartótanácsot illeti meg a *szabadelvűbb* jelző, nemcsak azért, mert keletkezésének idejénél fogva szükségképpen fejlettebb társadalompolitikai elvet képvisel a feudális megyéknél, hanem azért is, mert

olyan a felépítése, hogy benne egy-két felvilágosult tisztviselő többet érhet el, mint a tömegeiben maradi vármegyéknél.

Ha végiglapozzuk a pesti egyetem jogi karának anyakönyveit, megtaláljuk az ismerős neveket innen és onnan: egymás mellett ültek Markovics professzor természetjogi óráin a helytartótanácsba kerülő Berzeviczy Sándor, a megyei szolgálatba lépő Gosztonyi Mihály, a vérpadig magasztosult Őz, Kármán József, az író, a színházbarát Ráday Pál barátja és titkára, s maga az újdonsült gróf, Ráday is.⁵ De ha más szögből nézzük a kérdést, az eredmény ugyanaz marad. Az a nemes, aki a helytartótanácsban hivatalt viselt, ugyanakkor jogosult volt arra, hogy szülőmegyéjének közgyűlésein részt vegyen, aminthogy az 1790-es évek Pest megyei közgyűlési jegyzőkönyveiben sűrűn találkozunk pl. Darvas Ferenc helytartótanácsos nevével. Amikor pedig, évekkel később, Szabolcs megye gyűjtőívet bocsát ki, hogy a magyar társulatnak, 400 000 Ft tőkével, színházat építsen és megélhetést biztosítson Pesten, az aláírók között ott szerepelnek Podmaniczky József és Berzeviczy Gergely is, a helytartótanácsban a színházügyekkel foglalkozó departamentum referense és fogalmazója.⁶ Endrődy, a társulat első történetírója, a kortárs, tisztában volt mindezzel és álmában sem jutott volna eszébe, hogy különbséget keressen az *itt* vagy *ott* szolgáló tisztviselők magatartásában, Bayer tudata mélyén azonban ott kísértett a Bach-korszak.

Endrődy, Kelemen László történetíróinak mindvégig legfőbb támasza, azt sem tartotta szükségesnek fejtegetni, hogy a helytartótanács hogyan kapcsolódott bele a magyar színház ügyeinek intézésébe. Úgy vélte, hogy ezt mindenki tudja. Ennek következtében az utókor valami különös, szerencsétlen előjelű véletlennek tartja azt, hogy színészeink ügye ez elé a kormány szerv elé került.⁷ A XVIII. század végén azonban Magyarországon már kialakult hivatalos ügyvitel volt, voltak kormányzervek, amelyek nagyjából a mai minisztériumok szerepét töltötték be s a városok közigazgatási ügyei a helytartótanács elé tartoztak, beleértve a színházügyet is. Ha tehát valaki egy város színház épületét akarta kibérelni, vagy társulata számára játzsági engedélyt akart szerezni, az illető város magisztrátusán keresztül ügye a helytartótanács elé került. Itt a Departamentum Politiae Generalis et Civitatum nevet viselő ügyosztály — a kormányzék kebelén belül működő 44 departamentum egyike — határozott sorsa felől. Az 1790-es években már igen pontos ügyvitel volt: minden departamentumnak megvolt a maga tanácsosa, referense; alája titkár és fogalmazó voltak beosztva s ezek neki engedelmességgel tartoztak. A beadványokat a titkárok vagy a fogalmazók véleményezték, a referens ezt felülvizsgálta, helybenhagyta, vagy változtatásokat tett rajta, s ellátta a napi kelettel és névjegyével. Mielőtt a kiadóhivatal útjára bocsátotta volna az elintéztett ügydarabot, ezt még az első tanácsos is láttamozta.⁸ A magyar színjátszó társulat rövid pályafutása alatt csaknem ugyanazok a nevek szerepelnek minden aktán: az első tanácsos Haller, a referens Podmaniczky József, a

magyar felvilágosodás egyik legműveltebb képviselője, a titkár — a legszínvonalasabb egyéniség e nagy együttesben, de szintén kora szellemi színvonalán álló, felvilágosult férfi — Kelcz Ádám, s a fogalmazó nem kisebb ember, mint Berzeviczy Gergely, akit csak a végzet különös kegye védett meg Kazinczy és társai sorsától, a Martinovics-összeesküvés forradalmi érzületű krónikása: a *Majestätsprozess in Ungarn* szerzője.

Ennek a departamentumnak reakciós vagy magyar-színházellenes magatartást tulajdonítani valóban bajos, s Bayer sem tette volna, ha tisztában van a személyekkel, akiket »a helytartótanács« címszó alatt intéz el.⁹

Amint a helytartótanács megítélése a színház ügyében csak akkor lehet reális, ha felbontjuk tényezőire, ugyanúgy kell a megyék szerepét is vizsgálnunk. »A megyék« egyetemlegesen éppoly kevésbé pártfogolják Kelemenéket, amint »a helytartótanács« nem ellensége. Egyetlen adatunk sincs pl. arra, hogy Körös megye, vagy Torontál megye törték volna magukat az adakozásban. Szerepel azonban állandóan Pest megye, Szabolcs megye, Szatmár megye, Nógrád megye, sőt a felvidéki megyék is, azok az országrészek tehát, ahol a Szentiványiak, Rádayak, Prónayak, Vayak, Podmaniczkyak, Berzeviczyek: válogatottan szabadelvű, haladó szellemű családok fiai ülnek a zöld asztal mellett.

Kormányszék és megye szolgálata mit sem változtatott tehát azon a tényen, hogy a felvilágosult nemes kötelességének tartotta a magyar nyelvű színjátszás támogatását. Pártolta az aktán, amely választékos latin nyelven ma is őrzi Berzeviczy Gergely színügyi javaslatait, de ha tolla ennél többre is képes volt, segítségére sietett fogyatékos színműtára gyarapításával, írt, fordított, tragédiát vagy vígjátékot, klasszikus remekművet és útszéli bohózatot, amint azt a szükség diktálta.

A színház pártolásának ez a formája nem volt könnyű feladat. Kazinczy 1790-ben büszkén írta az öreg Ráday Gedeonnak: »Hamletem sajtó alatt vagyon. Melléje tészem-még majd Missz Szára Szampszont, Emilia Galottit és Stellát Göthéből. Eggyik altisztem Göthének Clavigóját fordítja.«¹⁰ Kiderült azonban, hogy ez az elgondolt munkaitem kivihetetlen. Ha valaki gondosan dolgozott, nem lehetett gyors; »J'ai souvent changé meme quelques choses dans les Idees selon notre langage et notre Gout (si nous en avons :)«, írta Péczeli egyik ismerősének.¹¹ Báróti is azt vallotta, hogy »négy nap sem tudnék egy árkost fordítani: más volna, hogy ha olyan gazdag lenne a mi nyelvünk mint a Német, hogy kedvünk szerint tsak válogathatnánk a szókban, mellyikkel tehetnők ki jobban mind a dolognak tiszta értelmét, mind pedig az írás ékességét. De így, midön az ember egy hathatos szonak kitanálására tsak nem fél napotis reá szán, valosággal bajos dolog.«¹² Evvel nagyarázhatjuk, hogy a közérthetőségre törekvő piarista írók nem egyszer követtek el olyasmít, ami Kazinczynak s a kényesebb ízlésűeknek nem felelt meg. Dugonicsról írja, hogy kifejezései »durvák és a mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád idejéhez nem éppen illetlenek«. (Hozzá-fűzhetjük: az iskoladrámák szelleméhez sem; ezeknek a nyelve — férfii

társaságban, férfihallgatóságnak szánva — néha elképesztően durva volt.)¹³

A fordítás nehézségeire rámutatva, említésre kerültek irodalmi életünk legnevesebbjéi. Péczeli és Kazinczy, Dugonics és a többi piarista; nemesi íróinknak ez a színháztámogató törekvése hű keresztmetszetét adja a XVIII. század végén kibontakozó politikai szemléletnek. A nagyar társulat műsorának fordítói közül Péczeli már halott, mire művei színre kerülnek. Világnézete sem aktuális már: mint Besse nyei, ő is teljesen apolitikus munkása a felvilágosodás terjesztésének. Dugonics a múltba néző nemzeti romantika, az 1790-es nagy felbuzdulás képviselője; felvilágosult, de inkább húz a katolikus reakcióhoz, mint az egyre forradalmibbá váló, francia újságokat böngésző ifjabb nemzedékhez. Kazinczy felvilágosult hazafisága szintén eltér Szentjóni Szabótól, a napi politikustól, aki reméli, hogy a Habsburgok ki fogják érdemelni népeik szeretetét, s csak a végső csüggedés teszi forradalmárrá; eltér a nagyon művelt, de teljesen francia hatás alatt álló s elvei miatt már meghurcolt, üldözött Verseghytől is.¹⁴

Ezek a magyar színi irodalom nagyjai; vannak azonban nemesi íróink, akik ad hoc, egyszer-kétszer fordítanak csak, s így annál jellemzőbb, hogy milyen munkára esik a választásuk. Kóré Zsigmond, a Bécsben anyagi gondokkal küzdő festő a kasszasikert tartja szem előtt, amikor a század legátütőbb sikerű műsordarabját, a *Menschenhass und Reue*-t nyújtja a magyar színjátszásnak. Az ifjú Mérey Sándor vegyesen ad vígjátékot, tragédiát. Aranka György képzeletét az erdélyi patriarkális viszonyoknak megfelelően — a szülői tekintély elképesztő méreteinek földjén — Fenouillet-Falber Gályarabja ragadja meg. Vannak, korukat megelőzően, »honunknak szebblelkű asszonyai is«, akik a barokk *Metastasio* s a fenkölt erkölcsű Gebler mellett Kotzebue egy jámborabb művével is megpróbálkoznak: Rudnyánszkyné Kemény Anna Mária és Rudnyánszky Karolina.¹⁵

A »fény századának« magyar nemessége valóban mindent megtett, hogy erejéhez képest támogassa az anyanyelvű színjátszást. Azonban a XVIII. század a polgári előretörés ideje, s jóllehet tudjuk, hogy a vezető értelmiség szerepét hazánkban a nemesség játszotta, mégis joggal kereshetjük a kor kultúrharcaiban a polgári osztályt is.

A sikeres színpadi szerzők között valóban találunk polgári származásút, Simai Kristóf, komáromi kertész fia, piarista szerzetes személyében, aki életét nem mint gimnáziumi tanár töltötte, hanem állami, ún. normalis iskolákban működve, városi szegényemberek gyermekeit oktatta. Simai születésének és hivatásának megfelelően, ismerte, szerette a polgári osztályt, műfordításaiban polgári tárgyú darabokkal foglalkozott. Polgári öntudata inkább ösztönös volt, szavaiban nehéz a francia felvilágosodás közvetlen hatására bukkannunk.¹⁶ Másfél évtizednek kell eltelnie, hogy a polgári életforma dicsőségét polgári rendű író hirdesse, kétségtelenül Raynal hatása alatt, de már a forradalmi változás minden

reménye nélkül. Hazai viszonyaink iróniája, hogy az »érdemes kalmár« szószólója örmény ember, s mint nemességet szerzett nagybirtokos tér meg őseihez.¹⁷

A magyar színház élete, fogantatásának első pillanatától fogva, érintkezésbe kellett, hogy kerüljön a nemesi hivatalnokosztályon kívül a polgári előljárókkal: a városi magisztrátus uraival is. Ezek szerepe az eddigi feldolgozásokban — éppen mint a helytartótanácsé — elég hálátlan. A közhit azt tartja, hogy a polgárság ellensége volt a magyar színészeknek, mert azok más nyelven játszottak, mint ahogyan Pest és Buda előljárósága tárgyalt, levelezett és szórakozott. Ez a föltevés nem helytálló. A magyar társulat első próbálkozása idején a nemzeti nyelv-nemzeti állam gondolata még magukban a felvilágosult írókban sem kristályosodott ki tisztán, még kevésbé a német polgároknak, akik, ha ezt a gondolatsort végigelmélik, mint ez a XIX. század derekára meg is történt, a magyar állam keretein belül nem német kultúrharcot kezdenek, hanem igyekeznek beleolvadni az uralkodó népbe. Egyelőre azonban erről még szó sem volt. De elmúlt már az az idő is, amikor a német kultúra előtérbe helyezése elvi szempont volt. II. József meghalt és rendeleteit visszavonta. Ezt a pesti tanács a maga részéről éppen olyan örömmel fogadta, mint a magyar rendek. A belvárosban háztulajdonos gazdag polgárok számára a közelmúlt politikája anyagi veszteséggel járt. Cseppet sem volt inyükre a József erőszakolta külváros-fejlesztés, a vásárterek kitelepítése, a város határainak kitolása, s a császár meghátrálása idején e tanácsurak együtt lelkesedtek a megyeházán a katolikus reakció híveivel.¹⁸ Részt kértek a nemzeti felbuzdulásban és mindent tetszéssel kísérték, ami evvel volt kapcsolatban. Színházaikat nem adták át a magyar társulatnak, ez igaz, de érthető. Őket szerződés kötötte német bérlőhöz, s ez a szerződés még évekig nem volt felbontható; a kapitalizmus már itt, fejlődésének kezdetén is görcsösen ragaszkodik a magántulajdonhoz, bálványként tiszteli a magánérdeket. A kor jogrendjében gyökeredzett, hogy senkitől sem lehetett pénzen megvett tulajdonát a közösség érdekében elvenni. A másik ok, ami magyarázza a városi tanácsok eljárását, hogy ők sokat költöttek színházaikra, s az ennek megfelelő ellenértéket meg is követelték. Bér és kaució járt az épületek után, e bevétel egy része pedig az árva- és szegényügyet szolgálta. A színház tőke volt, amelynek kamatairól a városi gazdálkodás nem mondhatott le — Kelemenének viszont nem volt pénzük. Anyagi szempontok tehát megnehezíthették a magyar társulatnak a tanáccsal való jóviszonyát, de nemzeti előítéletek nem. Liedemann Sámuel, a büszke kereskedő, aki II. Lipóttal vitatta meg terveit, s nagyon valószínű, hogy egy szót sem tudott magyarul, zongoráját bocsátotta az anyagi gondokkal küzdő színjátékos rendelkezésére. Egyébként a legilletékesebb, a színháznak — mondhatni — hivatalos történetírója, Endrődy is megállapítja, hogy a pesti tanács »elegendő-képpen kimutatta hazafiságát«, néhány lappal később megemlítve az új magyar polgármestert, Boráros Jánost is.¹⁹

A fent elmondottakból következik, hogy a hazai társadalom a kilencvenes évek elején eljutott már a fejlődésnek arra a fokára, amelyen a nemzeti nyelvű színjátszást igényelte, arra lelkileg felkészült, megalkulását elősegíthette, fennállásában támogatást nyújthatott neki. Kérdés, volt-e rátermett egyéniség, aki megvalósítsa a közel húsz esztendő terveket?

Annakidején sem a remeteségbe vonult Bessenyei, sem a komáromi tiszteletes, Péczeli, nem igen találhatott gyakorlati megoldást arra, hogy miként szólaljon meg élő színész ajkán a magyarrá varázsolt nyugati dráma. »Nemzeti játékszint«, polgári színházat hívni elő a nemlétből még sokkal nehezebbnek bizonyult, mint Shakespeare és Voltaire szellemét arra kényszeríteni, hogy egy maroknyi néphez annak saját nyelvén szóljon. A kor nagy szervezője, Kazinczy lépett itt is elsőnek a cselekvés útjára. Mint mindenki, aki valami téren vezérnek termett: tudott élni az alkalommal, még ha ez az alkalom nem volt is számára örömteljes. A József császár halálát követő nemzeti felbuzdulásban látta az erre a célra kamatoztatható tőkét. Őt magát nem hatotta át az a mámor, amely lovasbandériumokban és hejehujákban vette kezdetét a korona hazahozatalakor és tökéletes deferálásban ért véget az országgyűlésen, amikor a hűvös, sima cselszövő: Lipót, keresztülhajtotta a maga akaratát. Borulátása nem volt egyedülálló. Sok kiváló honfitársa »nem rózsaszínű érzéssel« nézte az eseményeket: a legműveltebbek kicsiny rétege, akiknek javarésze azután egyre jobban balra tolódva, a Martinovics-féle mozgalomban tett hitet haladó gondolkozása mellett. A reakció kísértetének átsuhanása levert pillanatain mégsem akadályozta meg Kazinczyt, hogy munkához ne lásson a színügy érdekében». . . most, midőn a' hazafiui hűség lelke mindenfelé fu ; — midőn minden kész azt, a' mit Hazánk javára valónak esmér, önnön könnyebbsége fel-áldozásával is tellyesíteni ; . . . most kezd bennem újra éledni az a' remény . . . hogy az Ország Gyűlése alatt Melpomenének és Thalianak Magyar Templomot szentelünk«. Július 1-én levelet ír Prónay Lászlónak és megkéri, hogy biztosítsa az anyagi lehetőséget »eggy Magyar Játszó társaságnak, olly fel-tétel alatt, hogy ők Német Játszók által illendően el-készítetvén, Hamletemet játszák-el«. Prónay hajlandó volt a költséget vállalni, s ekkor Kazinczy az ifjú Ráday Pálhoz fordult, hogy a színjátszók személyének kiválogatásában és a betanítás irányításában legyen segítségére.²⁰

A Kazinczy szavára színjátszó társaságba tömörült ifjak magukat »nemesi« melléknévvel jelölték, szemben talán a német polgári színjátszással — olyan jelzővel, amely a későbbi tragédia magvát már magában rejtette. Kétségtelen azonban, hogy joggal viselték. Ezek a bátor kezdeményezők főként a pesti egyetem különféle fakultásairól toborzódtak össze. Volt közöttük orvos, mint Marosvásárhelyi Soós Márton, jogász, mint a végig eminens Szomor Máté; telítve voltak a kor legszárnyalóbb eszményeivel. Hitték, hogy »nem abban áll a' Nemzet' ditsősége, hogy Házainkon számok ne légyenek, földeink meg-ne méret-

tessenek, a' Nemesség szabadon nyuláshasson s a. t., hanem abban, hogy a' mi nyelvünk légyen a' maga Hazájában az első.²¹ Gyurkovics, Barics, Werthes tanítványai voltak — az első kettőt a Martinovics-összeesküvés szele is megérintette, a harmadik a kor egyik jeles esztétája — s Markovicséi, akit szabadelvű tanai miatt természetjogi óráján nyíltan megtámadott egy teológus.²² Igyekeztek abban »mutatni meg valóságos nemesi eredetüket, hogy emberek lévén, az emberek barátjai« voltak. Nem találtatott közöttük »csak egyis, a' ki leg alább Három Nyelvekben, és egyéb Tudományokban-is jártas nem volna«. Jól megtanulták, hogy »az emberek szabadakká és jussaikra nézve egyenlökké születnek, s azok is maradnak«. Szívesen vállalták a szerepet, hogy színészi dicsőségükkel másokat is színpadra csábítsanak, elragadják a német nyelvű pestbudai polgárságot és a legfelsőbb köröket, amint ezt Kazinczy eléjük festette.²³ A feladat megoldása azonban nehezebbnek bizonyult, mint gondolták. Irányítójuk volt már Rádayban, tanítójuk került a német színészek közül, de nem volt színháztermük és nehéz volt összeállítani a műsort. Ha az első hívó szó után azonnal készen áll minden, hogy buzgó törekvésük virágba borulhasson, valószínűleg együttmarad az alapító gárda, az a szellemi elit, amelyről fent szoltunk.²⁴ A dolgok azonban nem mentek simán. A színházak német bérlőjével, Unwerth gróffal késhegyig menő küzdelem kezdődött, s az »una eademque nobilitas« szabadelvű, de büszke tagjai kezdtek terhesnek érezni hivatásukat. Származásuk, képezésük lehetővé tette számukra, hogy másként szerezzenek maguknak megbecsülést. Az irodalmi segítséget a jövőben sem tagadták meg attól a társulattól, amelynek tagjai voltak valaha, de színpadra a tényleges színházi üzem megindulásakor nem léptek már. Mint Kazinczy: Soós és Szomor, Ungvári és Horváth is elmaradtak lassacskán a nagy ügy mellől, s a háttérből előlép egy szerény férfi, akinek a nagyságával csak a történetíró, Endrődy volt tisztában, de akiben megvolt az a rettenthetetlenség, amit Sztaniszlavszkij minden alkotó munka lényegének nevezett: a társulat névadója, Kelemen László.²⁵ Ő küzdött az érvényesülésért, ő teremtette meg az együttest, annak zöme az ő legközelebbi ismeretségi köréből került ki.

A pesti római katolikus magyar kántor fia volt. Apja 1770-ben szerzett Pesten polgárjogot és 1786-ban egy házépítési ügye került a magisztrátus elé, amiből kiderül, hogy törekvő szellem volt ugyan, de nem minden anyagi gond nélkül. Nemessége általában elismert, de teljesen bizonyítani a család sohasem tudta. — Elfogadhatjuk Lugosi állítását, hogy középiskoláit a piaristáknál végezte, ügyvéddé azonban nem lett. Ha történetesen ügyvéd, akkor nem lett volna társaságának külön jogtanácsosra szüksége, ilyen pedig volt, Kovách János személyében. E mellett a negatív bizonyíték mellett azonban van pozitív is: jóllehet pesti lakos volt, az egyetem jogi fakultását, az anyakönyv tanúsága szerint, nem látogatta, hivatására nézve pedig nem ügyvéd volt, hanem kántor. Mégpedig apja örökébe lépett, miután már ezt megelőzőleg is a város szolgálatában állott, — ezúttal ismét

Lugosi egy tényekkel alátámasztott adatát fogadjuk el — mint jurátus cancellista. Lugosit valószínűleg a »jurátus« kifejezés tévesztette meg, holott ez nem a jogvégzettséget jelenti, csupán arra utal, hogy a tisztség viselője hivatali esküt tett. Kelemen az 1790—1792 között eltelt másfél év alatt, míg a színház ügyét sürgette, ellátta hivatalát és arról csak az előadások állandó jellegű megindulásakor mondott le.²⁶ (8. kép.)

Kelemen személyi adatainak a levéltári kutatás fényénél lehetővé vált tisztázása sok, nehezen érthető mellékkérdésre is rávilágít. Nemcsak arra gondolunk, ami mindenkinek eszébe juthatott már eddig is: élete hátralévő napjait miért mint kántor töltötte Kelemen, ha ügyvéd volt? az ügyvédi életpálya a feudális Magyarországon a legtiszteltebbek egyike és bizonyára jövedelmezőbb a falusi kántorságnál. De magyarázat arra is, milyen mélyen átérezte a *nemzeti színház* teljesen *polgári* gondolatát, milyen kitartással tör ennek a felvilágosult gondolatnak a nyomán fölfelé a pesti *polgárfiú*! Ő az egyetlen az egész »nemes színjátszó társaságban«, aki teljesen magáévá teszi azokat a felvilágosult gondolatokat, amelyek a magyar játékszínre indokolják. Ha nem merjük is állítani, hogy az első előadás szépséges Epilogját ő fogalmazta, mert erre bizonyítékunk nincs, kétségtelen, hogy a megyei levéltárban őrzött, segélyért könyörgő írásnak ő a szerzője, mert az ő írásában maradt fenn. . . . a' mi társaságunk, melly nemes, és köz jóban határozott tzélt, ugy-mint kedves Anyai-nyelvünknek, az erköltsöknek, és a' betsületnek tsinosítását tette fel«, írja . . . mintha csak valamelyik kormányzó vagy megye egyetemet végzett aufklärístája forgatná a tollat.²⁷

Társulatának tagjai az ő baráti köréből toborzódtak. Két huga, Erzsébet és Magdolna, magától értetődően színésznő lesz. Magdolna egy nemes származású pesti gombkötőhöz, Szilágyihoz megy nőül. A magyar gombkötő valószínűleg nem a színpadról szerette meg a fiatal lányt, hanem, mint temploma kántorjának a leányát, ismerte már régebből. Ugyanúgy ismerhette egy másik gombkötő is, Liptay, akinek egyébként nem nagyon kedvezett a szerencse, mert a városi magisztrátustól szegénységi bizonyítványt kért. Nem lehet csodálnunk, ha leánya önálló megélhetést keresett, és örült, ha így-amúgy a színészséggel segített magán. Más magányos nőnek is kapóra jött a színház. Török Magdolna, Kelemen anyjának nővére, jóllehet pesti polgárcsaládból származott, úgy látszik, a kilencvenes évek elejére egyedül maradt, s mielőtt a színészségre adta volna a fejét, árvagyermekeket tartott a várostól évenként és fejenként kapott 20 Ft-ért. Mint pesti lakos, ismerte Kelemen Lászlót Pataki Benedek is, aki szeretett volna a városnál cancellista lenni. Ha ez nem sikerült, beállt színésznek. Moór Annáról nem tudjuk, kik voltak a szülei, de megállapíthatjuk, hogy már 1788-ban adósságot csinált egy kelme-kereskedőnél, tehát akkor, amikor a színészi pálya, mint kereseti lehetőség, a legtávolabbról sem kecsegtette. Egyébként ő volt az egyetlen, akinek a színház szerencsét hozott, hiszen jómódú nemes emberhez, ügyvédhez ment feleségül. Ez a kapcsolat kétségtelenül a színpadon keresztül jött létre, nem a kisvárosi

ismeretség, sógorság-komaság közvetítésével. Láng Ádám János, a társulat hősszerelmese, előzőleg német színész volt. Az Abauj megyei szegény tanító fia valóban a nemességnek ugyanabból a kevés jogot és semmi előnyt nem élvező rétegéből került ki, akárcsak Szilágyiék, Liptayék és Kelemenék. Kapcsolatát házassággal fűzte szorosabbra, nőül véve Kelemen László egyik hugát. Egészen futó jelenség a színi pályán Tessényi; nem is tudnánk róla, hogy valaha működött a társulatnál, ha a rendszerető Ráday Pál meg nem őrizte volna a fizetési jegyzéket. Ez a Tessényi Pest megyei nemes családból származott és pesti polgár volt; Kelemen Mihály telekvásárlási és házépítési ügyével kapcsolatban is szerepel a neve, nyilvánvaló tehát, hogy Kelemen László legszorosabb ismeretségi köréhez tartozott.²⁸ (9. kép.)

Ha nincs is módunkban, hogy a színtársulat minden tagjának a származását tisztázzuk — bár szilárd meggyőződésünk, hogy a megyei és a városi tanácsülési jegyzőkönyvek teljes átvizsgálása felderítené a még homályban lappangó adatokat — az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy ez a »nemes társaság« nem egészen fedi azt az elképzelést, amelyet Kazinczy látott lelki szemeivel 1790 mozgalmas nyarán, vagy aminek akár Lugosi is hitte. Tény, hogy a legtöbbje rendelkezett nemességgel, de nem a birtokos nemesség soraiból verbuválódtak, hanem a nemesség legalsó, nincstelenné vált és polgáreléletet folytató rétegéből.

A »nemes színjátszó társaság« élete bizonytalán másként alakul, ha nem csatlakozik hozzá különös, démoni egyéniségével Kemény Ferenc, kiérdemesült tokajkeresztúri tanító, szegény nemes. Pályájának csak azt a négy-öt esztendejét látjuk a kutatások mai fokán világosan, amit az első magyar színtársulatnál töltött Sehy Ferenc néven. Ez a néhány év helyezi őt az érdeklődés homlokerébe, mint tehetséges színészt, mint körözött gonosztevőt és mint a Martinovics-összeesküvésben — gyászos — szerepet játszó vádlottat. 1790-ben még nem látjuk Kelemen oldalán, de 1792 tavaszán már elindul színészi hódító körútjára. A közönség szereti, a szegényes kis társulatnak, Moór Anna mellett, ő az egyetlen komoly alakítója. Ezért vannak reá tekintettel a helytartótanács és Pest megye tisztviselői, amikor Arad megyétől megkeresés érkezik, hogy a jelenleg Pesten tartózkodó Sehy Ferencet, aki, mint Arad megyei esküdt, végrehajtások alkalmával többeket megkárosított sőt közpénzhez is hozzányúlt, a börtönből pedig megszökött, az okozott kár megfizetésére, vagy cautio letételére kötelezzék, vagy »íranta oly rendelkezések tétessenek, aminéműeket a közönséges cassának bátorsága kíván«. A megye az ügyet Rakovszky szolgabíróra bízta, s azután hosszú hónapok múlva hallunk újból a dologról. Majthényi Pál szolgabíró jelenti a közgyűlésen, hogy Sehy bemutatott egy erkölcsi bizonyítványt a magyar színjátszó társulattól, s oda nyilatkozott, hogy az okozott 1200 Ft kárt egy összegben megfizetni nem tudja, azonban a károsultak kielégítésére felajánlja »azon atyai jószágát, mely most-is Kászónyi András urnál tartattatik«. A megye jelenti a dolgot a helytartótanácsnak,

s kerek fél év múlva megjön a válasz: Arad megyében nincs jószága a vádoltoknak. A helytartótanács úgy véli, hogy Sehynek a fizetéséből kell apródonként levonni a sikkasztott összeget. Újabb haladék után kiderül, hogy a színész havi 28 Ft-ot kap, ebből 8 Ft-ot lehet méltányosan levonni. De a helytartótanács és a megye türelmesek, s decemberben, éppen másfél évvel az első kereset beérkezése után, kezdik csak levonni Sehytől a nyolc forintokat...

A sikkasztó nemcsak a nemesi megyével szemben volt közösség-ellenes, amit a nincstelen, a nyomorúságban elgyötört kisember botlásának is tulajdoníthatnánk. Nem, Kemény tipikusan amorális, mindig, minden ellen fellázad, mindent szétzúz és beszennyez maga körül. A fegyelmi szabályokat állandóan kigúnyolja, Kelemen aszkétikus lelkesedése gúnyt és megvetést vált ki belőle, botrányos életet él és rágalmazza pályatársait. Játszani azonban tud. A közönség újból és újból varázsa alá kerül s éveken át megbocsátják neki az előadás néhány órájának élvezete fejében minden viselt dolgát.

Arad megyei bűnügye, pesti színészségének botrányai mind hivatalos iratokból derülnek ki. Még egy vétke volt, aljasabb mindegyik előzőnél, erről azonban a kor közvéleménye sohasem nyert tudomást. 1794 augusztusában Sehy-Kemény értesült a Martinovics-összeesküvésről és feljelentette. »Multi et magni etiam viri in eadem societate sunt«, vallotta ő, minden nagyszerűnek és nemesnek született ellensége. Vallo-mása nem osztott és nem szorzott már a nagy perben. A törvénykezési gépezet, amely oly végzetszerűen megindult, hogy az ország legragyogóbb koponyáit kívánja áldozatul, üzemben volt, s ez a kicsinyes, jelentéktelen ember nem hízelegetett magának avval, hogy ő az, »aki a mozgalmat elárulta«. Örömmel vállalta azonban a besúgó szerepét, s ezen a vonalon aktaszerű bizonyítékunk van arra, hogy agent provocateur volt.

Mai tudásunk evvel, Sehyt illetőleg, lezárul. Hogy az egész magyar játékszín szétzüllesztésére is kapott volna megbízást, erre forrásunk nincs.

Sehy-Kemény színházi pályájának kezdetét is homály fedi. Hogy elsősorban megélhetést keresett, az kétségtelen, s az is, hogy azok közé tartozott, akik, Sztaniszlavszkij szavai szerint, »látszólag az alkotás kedvéért álltak össze, valójában azonban a könnyű dicsőségért, a könnyű sikerért, a könnyű, szertelen életért és ún. »lelkesedésük« színpadi kielélese kedvéért«. Németül valószínűleg nem tudott, s így Kelemen magyar színigazgatónál, talán mint pályatársnál keresett — és, sajnos, talált — támogatást.²⁹

Hogy milyen nehézségek árán tudtak a magyarok Unwerth német bérlőtől 1790 őszén hat előadásra jogot szerezni, s hogy ez a jog is miként fogyatkozott, Ráday Pál szerencsétlen közbelépése folytán, csak kettőnek a tarthatására, ezt már Endrődy, s utána az összes többi feldolgozások elmondták.³⁰ Unwerth helye ki van jelölve a magyar művelődéstörténet sötét figuráinak sorában, és méltán. Gyűlölködő, gőgös, durva és erkölcstelen ember volt, de értelmes, s azt a nagy irtózást, amellyel

a magyar vállalkozást nézte, bizvást bóknak tekinthetjük. Ő meglátta azt, hogy itt a magyarságé a jövő, s a maga részéről igyekezett a számára előnytelen jövőt minél messzebbre vetíteni az időben.

Az első két előadás 1790. okt. 25. és 27-én Budán, ill. Pesten folyt le. Színrekerült Brühl polgári színműve, az Igazházi, Simai Kristóf magyar tolmácsolásában. Maga a főszereplő, Ráth is azok közé tartozott, akik a további harcok során lemaradtak a társulat mellől. Az előadás meglehetősen volt, a közönség fényes, mert az országgyűlés ekkor még Pesten tanácskozott.³¹ A jövő pedig — ez esetben a színházépület hiánya miatt — reménytelen.

1790 októberétől 1792 májusáig az első magyar színtársulat nem játszott seholsem. Voltaképpen nem is állt fent, nem volt tényleges szervezet: egy eszme volt csupán, egy törekvés, s egy férfi, aki harcolt ezekért: Kelemen.³² Ennek a másfél évnek a történetét szintén részletesen ismerjük: mint mentek a kérvények a városi tanácshoz és Unwerthhez, a megyékhez, a helytartótanácshoz és a kancelláriához. Hogyan utasítja Unwerth ismét és ismét vissza a közvetítési kísérleteket, hogyan ragaszkodik makacsul az elvhez: mindkét színházépület az övé, ha a magyarok játszani akarnak, építsenek maguknak külön színházat vagy keressenek valami, már fennálló épületben alkalmas helyiséget, de az ő bérleményeire ne számítsanak! Hogyan fordul Kelemen és jogtanácsosa, Kovách figyelme a nagy szeminárium — a papnövelde — színházterme felé, ahol a növendékpapság farsang idején a maga hagyományos színházi előadásait rendezi, s hogyan utasítja el ezt az indítványt a kamara, nem találván alkalmasnak az emeleten elhelyezett, szűk termet szélesebb körű polgári közönség számára. Hogyan ver egyre nagyobb hullámokat a magyar kutúrtörekvés, s hogyan ér véget a szívós küzdelem a dunaparti nyári színház, a Reischl-féle fabódé kibérlésével.

»Szín-játszóink kiket, hálá légyen a' tenger Isteneinek! tsak ugyan nem tsavarhatott-le az örvény«,³³ helyiségük lévén, ismét avval a nehézséggel állottak szemben, hogy ki fogja tanítani és vezetni őket. Erre a szerepre először egy hivatásos német színészt szántak. Hogy ki volt, nem tudjuk; később Ráday Horsttal dolgoztatott ki magának egy memorandumot a magyar színház vezetésének mikéntjéről — lehet, hogy ő állt most, ezt megelőzőleg is a magyarokkal kapcsolatban. Működése semmi esetre sem válhatott eredményessé, mert rövidesen kitérte hivatalából Protasevitz borkereskedő, lengyel kalandor, állítólag volt német színész. Protasevitzet Endrődy írása erősen megbélyegzi, nyíltan avval vádolja, hogy megfizették a magyar társulat szétzüllesztésére.³⁴ Nem tudjuk, hogy Endrődy mire gondolt, mint megvesztegetőre; ha Unwerthet gyanúsította, ez nem lehetetlen. A gróf jellemével, a magyaroktól való félelmével nagyon összefér. Ha azonban így történt is, magánbeszélgetések, privátlevelek útján folyt le, s ma már ez a vád semmivel sem bizonyítható. Hogy kormány megbízása nem volt Protasevitznek, az biztos, ugyanis valamennyi kémjelentés fennmaradt. Ennek a kormánynak annyi a besúgója, mint égen a csillag: Gotthardi

emberei az egész országot behálózták és ha egy kassai vendégfogadóban megszállt valami különös idegen, azt néhány nap múlva a császár Bécsben olvashatta. A pesti borkereskedő azonban nem dolgozott ezen a vonalon; hogy ilyen magas megbízást kapjon, arra valószínűleg sem származása, lengyel vérenek nagyhangú hirdetése, sem mellét döngető, gyerekes republikánizmusa nem tették »méltóvá«. ³⁵

Az együttes 1792 nyarára már állandónak mondható s nyersen felvázolva, a következő: van első és második hősnő, Moór Anna és Liptay Mária, egy ifjú hős, Láng, két jó jellemszínész, akik közül az első, Sehy, hősi szerepre is alkalmas (a második: Kelemen), s több, ügyesebb vagy gyengébb segédszínész.

Az egész társulatot a legnagyobb igénytelenség jellemzi. Valóban érezni, hogy kis emberek apró kalkulációi kerestek itt kielégülést, olyanokéi, akik nemcsak azért vállalják garasokért munkájukat, mert csekély a kilátás bevételekre, nehezen indul a vállalkozás, hanem azért is, mert eddigi életük horizontja sem mutatott nekik soha nagyobb darab kenyeret. Arra azonban nem gondolnak, hogy az új pálya más követelményekkel lép fel velük szemben, hogy a kántor leülhetett foltos csizmában az orgona mellé, s Liptay leányasszony, ha pénze nem volt, hát nap mint nap mosta ugyanazt a ruháját, kötényét: a színpadon azonban ragyogni kell, tehát nemcsak a pusztá megélhetésre kell a pénz, hanem azon felül, a hivatás betöltéséhez is. Moór Anna, az első színésznő, havi 30 Ft-ot kap, Sehy kezdetben, a többi férfitaghoz hasonlóan, 24, de később 28 Ft-ot, Kelemen László, Láng, Varsányi végig 24 Ft-ot. ³⁶ Ugyanekkor a német társulatnál az első színésznő heti 18 Ft-ért dolgozik, az első basszista ugyancsak. A drámai tagok közül 16—17 Ft a legjobbak heti fizetése. ³⁷ Hogy ez milyen arányban volt az árakkal, mutatja egy, Kelemenéssel kb. azonos társadalmi szinten élő német zenész bevételi naplója. Lettner Jakab fúvós a német színháznál havi 16 Ft-ot kapott. E mellett rendszeresen kisegített, majd később alkalmazást nyert a belvárosi plébániatemplomban, hegedű-, zongora- és fúvós-leckéket adott, s ily módon, a zenén kívül semmi szenvedélye nem lévén, havi 40—50 forintocskát összekeresett. Szorgalmas, egyszerű, szelíd ember volt, távol a nemesi életforma álmától, s magános férfi léte, csak úgy tudott anyagi egyensúlyt biztosítani magának, hogy eladta nagy zongoráját s azontúl beírta egy pianinóval. ³⁸

A játék úgyszólván meg sem indult még, s a kétszer kettő ismeretében máris bárki megjósolhatta, hogy az adósság, amit Kelemen a biztos kántori fizetés birtokában csinált, a színházi javadalomból nem fog kifizetésre kerülni, s hogy Arad megye károsultjai sem látják meg soha a pénzüket.

1792. május 5-én indult meg a folyamatos magyar játék, Brühl-Barány Talált gyermekével. Mint másfél évvel ezelőtt az Igazházi kiválasztását, ezt sem indokolta más, mint hogy a polgári ízlésnek megfelelt, s hogy könnyű volt eljátszani. Mikor egy-egy színmű előadásának és értékelésének a problémájával kerülünk szembe, azt az egészen

mindennapi kérdést sem kell szem elől téveszteni, hogy a magyar társulatnak alig volt könyvtára, tehát elsősorban az került színre, amihez hozzájuthattak. Valakinek az ismerősök közül — valószínűleg a kegyesrendiek pesti gimnáziumának, mert Simai is, Bárány is piaristák voltak — megvoltak Brühl színművei eredetiben, adtak, ill. fordítottak tehát Brühl. — Mikor Ráday Pál kapcsolatba kerül a magyar együttes-sel, öccse születésnap ajándéku, vesz neki egy német színműtárat.³⁹ Amint a társulat olyan összeköttetésekhez jut, ahonnan módjában áll eredeti darabokat kikölcsönözni, mindjárt változatosabbá válik a műsora. Különösen feltűnő ez a Buschsal való együttműködés idején. Az előadott színművek mind polgári környezetben játszódtak. Elsősorban a játék technikai megoldása miatt, de talán eszmei indok alapján is: »könnyel telik szemünk, ha azon (ti. a színpadon) a körülünk történt dolgokat látjuk és ha a magunk környülállásit a játékszínbén újra fel-találjuk.«⁴⁰

A magyar színtársulat életének első hónapjában megjelent már a színpadon a nemzetközi színházi világ félszázadon át koronázatlan királya: Kotzebue. Embergyűlölés és megbánás c. darabja, mint mindenütt, nálunk is azonnal kasszadarabnak bizonyult. Ez az érzelgős és a lélektant lépten-nyomon arcucsapó színmű rikkant meg II. Józsefet, és ragadta magával, oly más ország, viszonyok és gondolkozásmód közepette, az ifjú Thackerayt; ezt a színművet hirdették, agyonjászva, agyonolvasva, húsz évvel később is remekműnek a magyar vándorszíneszek plakátjai; s akkor, a XVIII. század utolsó éveiben, miközben a Bastille-t lerombolták és a király után Danton és Desmoulin is a vérpadra lépett, ez a színmű alapította meg a reakciós, cinikus német író világhírnevét.⁴¹

A pesti német színház, a Menschenhass und Reue 1790-i bemutatója után évről évre kihozta a legújabb Kotzebue-darabokat, csaknem mind sikerrel, s a magyarok siettek követni példáját. Ha nem volt kéznél Verseggy, aki művészi formába öltöztesse magyarban is a németül oly könnyen pergő sorokat, lefordították kontárral vagy fordítottak a színészek maguk, de Kotzebuenak mennie kellett, mert a neve egyértelmű volt a jó bevétellel.⁴²

Kotzebue nagy színpadi dicsősége is egyike azoknak a titkoknak, amiket csak egy kortárs vallomása fejthetnének meg előttünk; vígjátékai, helyzetkomikumokkal, ma már naivan hatnak, társadalmi drámái vagy szomorújátékai pedig éppen elborzasztanak erőltetett fordulataikkal és hamis pátoszukkal. Egyik magyarázat talán az lehet, amit becsmérőleg fűzünk ma nevéhez: cinizmusa. Abban a korban, amikor a »jó fejedelmek« — nálunk II. József — erőnek-erejével még a színházban is az ízlés és az erkölcs normáit akarták alattvalóik fejébe gyömöszölni, valódi üdülés volt ez az ügyesszínpadi helyzeteket teremtő, szellemesen csevegő író, aki eleve nem akart semmi jóra nevelni. Jóllehet, mint Iffland, ő is színházi szakember volt, egy szóval sem magyarázta senkinek, hogy az emberi jóság a színpadon is követelmény; nála a

szerelmes leányokat sem isteneknek tett fogadalom, sem ősz atyjuk átka, de még egy korábbi vonzalom sem akadályozta meg abban, hogy azt tegyék, ami jólesik nekik; mindazt, ami a felvilágosodásban nem a szabadságot, hanem a szabadosságot jelentette — a legnemesebb szellemi áramlatnak is vannak kinövésői — Kotzebue tette át köznyelvre, magyarázta meg. Hirdette, hogy az erkölcsi törvények megkerülhetők, hogy saját szenvedélyeink mindennél előbbre valók, és mennél több élvezetet sikerül kicsikarnunk, akár mások kárára is, az életből, annál jobb ránk nézve. Gáláns író volt, szívesen megbocsátott egy kis eltévelyedést a szerelem birodalmában — csupa olyan jellemvonás, amit az ancien régime hívei Rajnánnal innen és túl örömmel hallottak. Vígjátékait kispolgári környezetbe szerette beállítani, de még hatásosabban mozgott egzotikus miliőben. Kelet- és Nyugat-India leányai, szeretetre méltó naivságukkal, elragadtatásba ejtették Európa nemesurait és az őket utánzó polgárokat. Nemcsak Magyarországon nevezték szerelmi kalandok hősei egymást Corának és Rollának; Malvinák és Gurlik népesítették be a szalonokat Londontól a cári udvari színházig.⁴³

Erkölcsei nihilizmusa éppen azoknak tűnt fel legkevésbé, akik a legnagyobb áhítattal közeledtek a színházhoz: ifjú íróinknak. Őket nem is evvel ragadta el, hiszen társadalmi helyzetük meg sem engedte, hogy henye álomvilágokban éljenek; számukra másik jellegzetes tulajdonsága volt a vonzó: nagy színszerúsége. Állt légyen a déltengeri szigetek egy díszlete a színpadon vagy német kisvárosi polgárlakás, beszéltek bár XIII. századi lovagok vagy francia márkik, a jelenetek mindig feszült figyelemre készítették a nézőt, a párbeszédnek gyorsak és szellemesek voltak, az események megleptek. Kotzebue kora ifjúsága óta ismerte a kulisszák világát, és éles esze, megfigyelőképessége, s az a lebecsülése az emberi természetnek, ami cinizmusából folyt, megtanították olyan drámaírói trükkökre, amiket nála sokkal nagyobb írók — költők! — csak hosszú-hosszú évek folyamán, talán pályájuk végére tanultak meg.⁴⁴

A társulat életének első hónapjában Protasevitz kezében volt az igazgatói tisztt, de nem vitte sokáig. Az országgyűlés ideje alatt hatalmas bevételek voltak, nagy összegekért keltek el a páholyok; a nádor, Koburg herceg, a hadsereg magyar származású tagjai, a kormányzások tisztviselői egyaránt sűrűn látogatták a Reischl-féle nyári színházat. Szép jövedelem kimutatásával, megajándékozva és elismerésekkel elhalmozva vonult vissza az ügyes lengyel, búcsúlevelében még azt is a társulat orra alá dörgölve — amiben különben több igazság volt, mint Endrődy, vagy akár Bayer is elismerték volna — hogy nem érzik jól magukat köztársasági szervezetben és erőskezű vezetőre lenne szükségük.⁴⁵

Visszavonulása senkiben sem ébresztette azt a hitet, hogy az ügyek nem biztatóak és a derék borkereskedő menti a maga hasznát. Az ország tele volt derülátással. Lipót diplomáciai cselvetéseit, a nemesi ellenállást klérussal, polgársággal, rendőri besúgóhálózattal kivédeni

törekvő politikáját már kiismerték és kivált a felvilágosult protestánsok nagy rezignációval nézték. Most a fiatal Ferenc lépett trónra, merész reményeik tárgya. Az új uralkodó nevelője, Schloissnigg, nemcsak egyszerűen felvilágosult, hanem illuminátus volt, még haladóbb nézetek letéteményese. Titusunk: mondják a jelentéktelen külsejű, csendes fiatalemberre, és Szentjóni Szabó László megírja a Mátyás királyt, hódoló meghajlásul a Habsburgokat minden kétségen kívül jogosan megillető korona előtt.⁴⁶

Kelemen átmeneti vezetése után a társulat úgy határozott, hogy ismét Rádayhoz fordul, aki már a legelső lépéseknél is segítette őket.

Ráday Pál jelentősége a magyar színészettörténetben nem tisztázott kérdés. Kazinczynak barátja volt — rendkívül nyájas, közvetlen modorú, művelt és eszes fiatalember létére semmi fáradságába nem került az impulzív költőt magának megnyernie — s ő írásban hagyta az utókor számára, hogy a színtársulat elindításánál »minden jót . . . az én szeretett barátom tevé«. ⁴⁷ Véleményét a szakirodalom egyértelműleg elfogadta, elsősorban a nagy szervező személye iránti tiszteletből, másodsorban, mert nem tulajdonítottak különösebb fontosságot a kérdésnek. Ha azonban tüzetesen szemügyre vesszük a dolgot, meg kell állapítanunk, hogy a fiatal mágnás a nevéen kívül — és azt is csak időnként! — nem sokat adott a nemzeti ügy támogatásához. Ráday valóban ismerte, szerette és érdeklődéssel kísérte a színházi ügyeket, azonban nem a magyar, hanem általában minden színház ügyét — s elsősorban a németét. Beszélt ugyan magyarul, de sohasem írt bizalmas levelet ezen a nyelven. A német színháznak fiatal fiú kora óta habitüje volt, ismert minden jobb nevű német színészt, péceli kastélyában német színelőadásokat tartatott akkor is, amikor már Benke József és Déryné bízvást megérdemelték volna a pártfogását — egyzóval, a gróf színházbarát volt, mint az Esterházyak, Koháryak vagy akárhány más főúri család, színházbarát volt l'art pour l'art, de semmi különös lángolás nem fűtötte a magyar színészetért; ehhez ő nagyon is kényelmes, nagyon is életvidám volt. Pénze sem volt sok, és kérdés, hogy ha van is: vállalja-e Wesseleányi szerepét, aki a maga fegyelmezetlen népét vaskézzel tartotta össze? Az a hitünk, hogy nem. Ráday világfi volt, derüsen mosolygott és nem gyötörte magát a magyar művelődés jövőjének ködös problémáival.⁴⁸

Ezúttal sem hamarkodta el a beleegyezést, hanem a német színház egyik tagjától írásbeli véleményt kért. Mivel egész igazgatósága sem tartott tovább két hónapnál, a szakvélemény nem azért fontos, mert megfogadták és kamatoztatták, hanem, mert kiderül belőle, hogy az érzelmileg kívülállóknak hogyan látták a magyar játékszínt.

Julius Carl Horst tizenhét pontban foglalta össze mondanivalóját. A magyar nemzeti színjátszáshoz csak egy út vezet, s az eddigi kísérletek nem voltak megfelelőek. Innen-onnan összeszedett személyzet, akik összeverődtek anélkül, hogy erkölceiket vagy tehetségüket bárki felbecsülte volna, fejt, törvények, darabok nélkül: ez a magyar együttes.

Mindenki a saját érdekeit keresi, nincs tekintettel a közösség szempontjaira. A másik változat, a magánvállalkozó — nyilván Protesevitzre céloz Horst — aki anyagi érdekeiért dolgozik, szintén alkalmatlan arra, hogy a nemzet reményeit beteljesítse. Az elsőt a széthúzás fogja megromtani, a másodikat a vállalkozóval való állandó civódás. Éppen ezért — mondja a második pontban, — csak egy lehetőség van : hazafias, önzetlen alapon, a rendek támogatásával dolgozni ; erre olyan férfiú kell, aki általános tiszteletnek örvend, szervezetet tud adni a társaságnak és irányt szab a fejlődésnek. Erre Ráday igen alkalmas lenne. Így a német szakember rátér a szakmai útmutatásra. Hangsúlyozza, hogy nem kell nagy összeget fektetni a vállalkozásba, hiszen Németországban is nem egy sikeres igazgató dolgozik kis tőkével. A színháznak már vannak díszletei, ruhatára és néhány kézírata. Ezeket leltár mellett át kell venni, s ez lehet az alaptőke. Vannak azonban adósságok is, tartalék pedig nincs. Előbbieket az igazgató nem vállalhatja, még a gázsihátralékokat sem, ezeket majd apránként kell a jövedelemből törleszteni. Új beszerzésre csak akkor kerüljön sor, ha a pénztár már tisztázva van az adósságoktól. A fennálló adósságok törlesztéséért bizonyos időpontig kezességet kell vállalni, ha szükséges, hitelezni is lehet, de a törlesztést állandóan le kell vonni a bevételből. A folyó kiadásokat és a béreket hetenként pontosan kell fizetni. A bevételből egy kicsit mindig félre is kell tenni, előre nem látható kiadásokra, mivel azonban, különösen eleinte, semmi vagy egészen csekély netto jövedelem lesz, a tartalékolásról nem kell beszélni.

Eddig csak a vállalkozás anyagi szempontjairól szólt Horst, a tizennegyedik pontban tér rá az elviekre. Mivel ez a színház nem magánügy, rendszeresen meg kell hallgatni külső véleményeket is. Valószínűleg arra az irodalommal foglalkozó baráti körre gondolt itt a memorandum készítője, amit a péceli kastélyban mindig fel lehetett találni. El kell azonban készülni arra, hogy a sok fáradság és türelem jutalma csupán a nemzet tisztelete és hálája lesz. — A számadásokat időről időre be kell mutatni a színházügyek élén álló hatóságoknak. Megjegyzendő, hogy ha a társulat képes is lesz magát fenntartani, vigyázni kell arra, hogy sem az előadó-, sem a technikai személyzet ne legyen túlméretezett, s minél gazdaságosabban osszák be. Olyan műveket kell előadni, amelyek kevés szereplőt, táncot, díszletet kívánnak. Állandó játéknepokat kell kiválasztani — még a német társulat sem játszott minden nap! — s a műsort egy hónappal előre el kell készíteni. A színészek szerződtetése és nevelése egészen pontos szabályok szerint történjék, s ezeken még az igazgatónak se legyen szabad változtatnia. Hogy a gyakori személyzetcsere, s az evvel kapcsolatos cselek és ármányok elkerülhetők legyenek, a társulat pedig megőrizhesse kifelé a tekintélyét, olyan szerződést kell a tagokkal kötni, ami személyes szabadságukat nem sérti ugyan, de Rádaynak mégis »solches vollkommenes Recht über sie behält«, amivel minden vizsálynak azonnal elejét veheti és a botrányokat kiküszöbölheti.⁴⁹

Horst memoranduma valóban körültekintő és ügyes »vade mecum« kezdő színgazgatók számára, a baj csak ott volt, hogy míg a színészek tényleg azok voltak, aminek német kartársuk látta őket, addig Ráday nem volt az az ember, aki fáradtságot és türelmet vet csupán azért, hogy tiszteletet és hálát arathasson. A szerződést aláíratta ugyan Kelemenéssel, s azok abban engedelmességet fogadtak neki, de már ahhoz, hogy Pesten maradjon és utána nézzen, hogyan mennek a dolgok, nem volt türelme. Kármán Józseffel, volt egyetemi évfolyamtársával egy szép magyar nyelven megírt törvénykönyvet állíttatott össze, rábízta, hogy boldoguljon a máris lázadó Sehyvel, ahogy tud, s avval elvonult vidéki birtokára. Ha Kármán helyén maga Ráday gróf áll, s ha színészei tudják, hogy a legrosszabb üzletmenet esetén sem fognak éhenhalni, mert birtokának terméséből el fogja őket tartani, ha nem huszonnégy éves világi, hanem az ország ügyeinek intézésében megöszült közéleti férfiú, akkor talán megmenthette volna az első magyar színtársulatot a pusztulástól. Így egész igazgatói szerepének csak annyi történeti értéke van, hogy az ügyvitellel kapcsolatos iratokat, köztük Horst tervezetét is, gondosan megőrizte.

Augusztus végén Ráday megvált a színház vezetésétől, Protasevitz pedig visszatért. Az országgyűlés ekkor már feloszlott, a tavaszi nagy bevételekre semmi remény sem lehetett, ami amellet szól, hogy a lengyel nem volt egészen aljas kizsákmányolója a magyar színiügynök, hanem érdeklődés is vezette.

A gyakorlatlan együttes, szellős fabódéjában, egyre kevesebb közönségsikert tudott felmutatni. »Kedves Hazám! . . . kedvelled a' Budai Játszó-színt — Vajha jobban kedvellenéd!' s izletnéd-meg azt nagyobb mértékben minden rendüekkel, leginkább pedig szép nemeiddel. Vajha! Iróid is, . . . szorgalmatosabban forgatnák tollaikat, 's a' hanyatló Társaságot, ezzel néki új életet adván, segítenék elő kellemetes szép darabokkal . . . «⁵⁰ A társulatot rossz sejtelmek gyötörték és kiáltvánnyal fordult az egész nemzethez.⁵¹

A vég azonban nem kezdődött még 1792 őszén. A helytartótanácsban felvilágosult szellemű, magyar érzésű tisztviselők ültek, a megyék kérése sürgető volt. Hivatalánál fogva Podmaniczky Józsefet küldték a magyar társulat megmentésére, s ő erélyes kézzel munkához is látott. Mindenekelőtt téli helyiségről kellett gondoskodni. A szemináriumi színpad nem volt alkalmas, tehát Podmaniczky rászorította Unwerthet, fogadja be a magyarokat színházába azokon a napokon, amikor az ő társulata nem játszik. Unwerth, fogcsikorgatva, és horribilis anyagi kártérítést követelve belenyugodott. Ugyanekkor a színtársulat vezetésének is új irányt szabott Podmaniczky avval, hogy saját legfelsőbb felügyelete alatt egy jövedelmi, egy tudományos és egy tényleges, hivatásos igazgatót állított az élére. A legfőbb irányító, meg a gazdasági vezető, Szentkirályi, pestmegyei szolgabíró, hivatalos kötelezettségeikkel összefüggésben látták el tisztüket, a hivatásos igazgató, Protasevitz, folytatta eddigi munkáját; a »tudományok igazgatója«, Schedius

Lajos, Werthes utóda a pesti egyetemen, viszont aligha sok időt töltött a színház ügyeivel, az ő állása inkább afféle megnyugtató volt, a szebb-lelkűek számára.⁵² A társulat anyagi nehézségei azonban nem akartak csökkenni, bár a gondosan vezetett számadások ismét kimutatták az előkelő vendégek látogatását és pénzádományait. — Ekkor a helytartótanács hangsúlyozni kezdte, hogy az Unwerth-követelte teher elviselhetetlen, s részben a városi magisztrátus, részben saját intézkedései révén kedvezőbb feltételeket próbált kicsikarni. Unwerth erre már nem volt hajlandó. Megvált a színházbérlettől és átadta azt Eugen Buschnak, egy polgári származású, élénk fantáziájú üzletembernek, aki nem állt szemben elvi síkon a magyarokkal, hiszen saját felesége is magyar volt.⁵³ (10. kép.)

Ha a magyar társulat életképes, most olyan lehetőség nyílt számára, ami egyszer s mindenkorra véget vet gondjainak. Busch mint igazgatójuk vette át vezetésüket, kötelezve magát, hogy fizetésüket pontosan meg fogja adni; díszletei, egyes darabok kivételével, rendelkezésükre álltak — ennek fejében ő is megkapta a magyar társulat felszerelését — a német együttes külön szerv maradt ugyan, de szükségképpen több alkalom nyílt az érintkezésre, a tapasztalásra, tanulásra, mint eddig, főként pedig az egyes és az összesség zenei művelődésére. Eddig is el-el látogattak a német muzsikások a magyar előadásokra és esténként 2—3 Ft-ért, mint Lettner, közreműködtek a zenekarban. Most egy házon belül voltak, s a német karmester szolgálatukra lehetett, mint tanácsadó, sőt mint zeneszerző is. Sehy, aki minden rossz tulajdonsága mellett ambíciózus színész volt, nem ok nélkül írta, hogy fejlődésük, képzésük érdekében fontos a németekkel való együttműködés.⁵⁴

Május végén vette át Busch a színházat és már júniusban színrekerül az első magyar daljáték, Chudy német karmester zenéjére: a Pikkó herceg. Egyúttal megkezdődik a magyar színészek rendszeres zenei oktatása, Szerelemhegyi András vezetése alatt.⁵⁵

A játék egész menete megváltozik. Havonta nem 5—6, hanem a naptárnak megfelelően, 14—15 előadást látunk, vagyis mindazokon a napokon működik a társulat, amikor a németek nem játszanak. A műsor felélénkül, mert a német igazgató könyvtárában meglevő színművek fordítás céljából rendelkezésre állnak. Ha nincs külső segítség, fordítanak Varsányi, Kelemen, Ernyi, Láng; érdemes rá vállalkozni, mert a munkát megfizetik, idő is akad, hiszen rendszeresen kapnak fizetést és nem kell kölcsönök, adományok után szaladgálni. Még a gázhátalékok is törlesztésre kerülnek apránként. Ezt ugyan Busch nem vállalta, hanem a megyék lassacskán befutó adományaiból Szentkirályi szolgabíró fizetgette.⁵⁶ Gebler, Schröder, Werthes darabjai, s a Dugonics magyarításában megjelenő komolyabb művek mellett Kotzebue és Schikanederféle vígjátékok, de olyan klasszikus mértékkel mérhető drámák is megjelennek, mint Voltaire Alzirja és Méropja, mindkettő Péczeli fordításában, s a Romeo és Julia. Chudy és Szerelemhegyi zenéje mellett pedig felcsendül Paisiello magyarul énekelt muzsikája is.⁵⁷

A közönség hamarosan ráébredt az örvendetesen megváltozott viszonyokra és a vármegyék köszönetet mondtak a helytartótanácsnak »kegyes rendelkezési és munkálkodása«-ért.⁵⁸

A helytartótanács valóban komolyan vette a magyar társulat ellenőrzésének, de támogatásának ügyét is. Téves az a beállítás, amely szerint örült, »hogy valami végre már titkolt érzése szerint történt«, s mintegy a megyék virágos jövőt biztosító gondoskodása helyett, saját fennhatóságát biztosítandó, a német igazgató »karjaiba helyezte a csecsemő magyar színészet sorsát«.⁵⁹ A helytartótanács illetékes tagjai, mint erre már rámutattunk, Haller, Podmaniczky, Berzeviczy Gergely a legmesszebbmenően felvilágosultak és haladók voltak, de a színház ügye akkor sem csúszott volna ki felügyeletük alól, ha a megyék felépítik és eltartják a sokat emlegetett magyar színházat, mert a színházügy, a dolgok természeténél fogva, ez alá a kormányszék és departamentum alá tartozott. A megyék adakozása pedig — legalábbis 1793-ban — még arra sem volt elég, hogy a Protasevitz igazgatása alatti hátralékos fizetéseket ki lehessen azokból fizetni, nemhogy színházépítésre, a társulat állandó eltartására gondolhattak volna.⁶⁰ Még kevésbé lehet elképzelni, hogy a megyék vezették volna a magyar színház ügyeit. A XIX. század harmincas éveiben, sokkal öntudatosabb, polgárosultabb színész-nemzedékekkel, *egy* vármegye, *egy* vasakaratóról híres alispánja, Földváry, meg tudta ezt tenni, de Szentkirályi szolgabíró nem volt Földváry, Kelemenéket pedig nem lehet a negyven évvel későbbi színészekkel egy kalap alá fogni.

Az általános öröm és meglegedés nem tartott sokáig. Busch rendszeren fizette a társulatot és a műsor jó volt, zene szólt a magyar együttes estéin, a Mátyás király és a Zrinyi lelkesedéssel töltötték el a kismemesi közönséget és a német polgárok is csodálták a látványos előadásokat. A magyar társulat azonban nem sokáig tűrte a német polgár fegyelmezését. Busch annak idején hat pontban kapta meg az utasításokat a magyar színház vezetésére. Ebben Podmaniczky biztosította őt a saját és a nemzet bizalmáról, s minden anyagi terhet a vállaira tett. Ő fizeti és irányítja a magyarokat, tehát a szerződötetés is az ő joga, ebben azonban ki kell kérnie a főigazgatóság beleegyezését. A darabok kiválasztása és a szereposztás is Busch dolga s kéthetenként kell ezeket a helytartótanácsához felterjesztenie. A színlapok szövegezésére ügyelni kell, abban csak a szereplők és a díszletek felsorolása fordulhat elő, más nem. A német színház játéknapijait ne csökkentse, de a magyarok minden nap játszanak, amikor a színház üres. A helyárok a régié maradnak. A társulat előnyös fejlődése érdekében azonban kívánatos a szigorú bánásmód! A bérlő tudása, eredményei közismertek — fejezi be az »Instruction« — mivel azonban a színház valamely nyelv fejlődésére s az erkölcsök finomodására óriási hatással van, a főigazgatóság fenntartja magának a politikai irányítás jogát. (Ugyanez állt természetesen a német színházra is.)⁶¹

Busch mindezeknek a feltételeknek tőle telhetőleg igyekezett megfelelni. Az első öt pontnál nem is volt semmi baj, a hatodiknál

következett be. Buschnak volt ízlése és fantáziája, de nem színész volt, hanem üzletember, s ezért a művészi vezetés a német együttesnél is a vezetőtagok kezében volt.⁶² Ilyesmi a magyar társulatnál a legnagyobb bajokat idézhette elő. A »nemes társaság« kezdettől fogva semmibe sem vette Kelemen Lászlót,⁶³ támadta Protasevitzet,⁶⁴ felbosszantotta és a színházügy magárahagyására bírta Rádayt és Kármánt,⁶⁵ Protasevitz második igazgatósága idején ugyancsak nem bírt vele,⁶⁶ s most egy polgár felügyelete alá helyezték, akiben a lengyel borkereskedő biztos fellépése sem volt meg. Nem árt ezt fontolóra vennünk, hogy megérthessük annak a társulatnak jövő sorsát, amelyet — legalaposabb történetírója szerint — »a nemzeti nyelvnek szent érdeke« hozott létre, »s erkölcsi kapocs tartott össze«. »Törvényei még a magánélet szeplőtlen tisztaságát is megkövetelik, a színpadi kötelességeken felül«; de már Endrődy írásban adta, hogy ezeket a törvényeket soha, senki meg nem tartotta. . .⁶⁷

Rövid egy esztendő leforgása alatt Busch ráeszmélt, hogy nem bír a magyarokkal. Hogy valóban volt-e 3000 Ft vesztesége, mint állította — ez lehet, de nem bizonyos. Erkölcsi vesztesége nagyobb kellett, hogy legyen az anyaginál; a magyarok semmibe se vették őt. Most, mikor vissza akart vonulni, Sehy nem volt rest, hogy a régi gyakorlat szerint pompás stílusban megírt panaszirattal forduljon a megyékhez.⁶⁸ Ezek nem vették tréfára a dolgot és siettek kérni a helytartótanácsot, hogy kényszerítse Buscht három évre kötött szerződése megtartására. Szentkirályi szolgabíró sajátkezű fogalmazványában olvashatjuk: »Fogadások, és egy nemzetnek tett ígéretnek nem azok közül valok volnának, mellyekkel edgy különös idegeny ember jáczczadozhasson«. Szatmár megye 1794. máj. 5-én tartott közgyűlésén ugyancsak ijedten panaszkodik, hogy amennyire örült a múlt esztendőben, amikor a német színházzal való kapcsolat biztosította a magyarok sorsát, éppen annyira nehézményezi most, hogy Busch lemondott a vezetésről és kéri a nádort és a tanácsot, kényszerítsék ígérete megtartására. Borsod megye augusztusban hasonló kéréssel járul a kormányzékhez, Gömör megye az ellentétek bölcs elsímítésát kéri.⁶⁹ Fellépésük megfelelő dokumentum a mellett, hogy a közvélemény egyáltalában nem látott nemzeti veszedelmet a Buschsal való együttműködésben.

A helytartótanács megfelelt a beléje helyezett bizalomnak. Először is felszólította a magisztrátust, hogy vizsgálja meg a magyar társulat Buschsal kapcsolatos panaszainak jogosultságát, azután, mint a városi színház felettes hatóságát, arra is figyelmeztette, hogy a magyar társulat fegyvelemsértést követett el, amikor a főigazgató, Podmaniczky helyett közvetlenül a megyékhez fordult panaszaiival. Végül pedig Buscht intette meg, egyrészt, hogy számadásait mutassa be felülvizsgálatra, másrészt, hogy a magyar társulat tagjait hívja össze, pirongassa meg és Sehyvel közölje, hogy a legközelebbi fegyelmi kihágás alkalmával el fogja bocsátani.⁷⁰

Kifelé a rend evvel helyre is állt volna. A vármegyék fellélegeztek, mert arra az ígéretre, hogy páholyait ki fogják bérelni, Busch hajlandó-

nak mutatkozott tovább vezetni a társulatot.⁷¹ Az együttesben azonban tovább folyt a másfél esztendeje soha nem csillapuló békétlenség. Egyrészt Moór Anna, a leghetesebb női tag és Liptay Mária, Sehy barátnője vetélkedtek egymással, másrészt Sehy acsarkodott Kelemen ellen. Hogy ez a csendes, szorgalmas, inkább elméleti síkon kiemelkedő egyéniség, akinek színpadi sikerei, jóllehet egy szerepkörben mozogtak — mindkettő jellemszínész volt — soha meg sem közelítették az övét, miért ingerelte annyira a társulat rossz szellemét, nem tudjuk. A kitartó munkást, a városi műveltség magasabb fokán álló polgárt, a szilárd jellemet gyűlölte benne talán, azt, hogy volt egyéniségében emberi nagyság, s hogy egy haladottabb világ eszményeit szolgálta, mint ő, akinek szíve mélyén csak a megyeháza, a deres és a jus gladii imponált.

1794 októberében Moór Anna—Liptay vetélkedése csúnya színházi botrányban került a közönség tudomására.⁷² Fűtyülés, nézőtérről a színpadra és onnan vissza kiabálás, Liptay »tisztelőinek« zárt sorokban való felvonulása a társulat becsületesebb része ellen, mindez több volt, mint amit Podmaniczky hajlandó volt elnézni. »Ich bewundere mich sehr über das impertinente Betragen der Mad(emoiselle) Liptay«, kezdi Buschoz intézett levelében, s követeli, hogy csináljon rendet magyar színészei között. Ennek az esetnek radikális elintézése, Sehy eltávolítása talán még megmenthette volna a társulatot, Podmaniczky azonban közben megbetegedett, Buschnak nem volt elég tekintélye, s a közönség nem állotta, »Nemes Publicum« aláírású nyilatkozattal színpadi kedvencei segítségére sietni. Így a fegyelmi ügy nem zárult megfelelő tanulsággal és mi sem állt újabb féktelenkedések útjába.⁷³

A történelem pedig haladt előre, s a francia forradalom eseményei növekvő nyugtalansággal töltötték el a Habsburgokat. 1794 nyarán elfogták a Martinovics-összeesküvés vezetőit, majd egyre több és több letartóztatásra került sor. Éppen azok, akik a magyar színháznak, mint a nyelv fejlesztőjének fontosságát legjobban hangsúlyozták, vagy a színház iránt különösen érdeklődtek, fogságba kerültek, vagy legalább is gyanúba keveredtek az udvar előtt. Az országbíró, Zichy Károly, Ürményi, a personalis, Haller, a színházi aktákat szígnáló első tanácsos, sorra kegyvesztettek lettek. Podmaniczky helyén maradt ugyan — vele kapcsolatban sem az uralkodónak, sem a nádornak nem voltak eddig sem illúziói, miután köztudomású volt, hogy 1790-ben a poroszokkal tárgyalt a Habsburg-ház trónvesztéséről — de a kitűnő tollú fogalmazó, Berzeviczy alatt is inogni kezdett a talaj. Ez a légkör nem volt alkalmas arra, hogy egy renitenskedő, szabályokat és tekintélyt maga fölött nem tűrő, de felvilágosult gondolatot képviselő testület kedvezésben részesüljön.

Nehézségek voltak a cenzúrával is. Kelemenék már eleve tévedtek, amikor színházukkal kapcsolatban azt remélték, hogy majd »itt hallatik a' Szabadságnak Kellemetes Szava, itt a' hól a' rettegni nem tudó Elme merészen meg vij a' Babonásággal és az Erőszakkal...« Hogy milyen önámítás volt ez, mi sem mutatja jobban, mint a tény, hogy e szép

szavak egyáltalában el sem hangozhattak. Író, színész és közönség között a XVIII. században ott állt a cenzúra. A Habsburgok monarchiája gondosan kidolgozott rendszer szerint ellenőrizte a szellemi termékeket. Kötelező könyvfelülvizsgálatot rendszeresített Bécsben, Pozsonyban és Budán; irányadó a bécsi állásfoglalás volt. A színműíró és színházi publikum között meg éppen kettős a cenzúra, mert a legtöbb kinyomtatásra engedélyezett színművet, színpadra hozatala előtt, másodsor is be kellett mutatni a Departamentum revisionis librorum-nak.⁷⁴

Az első magyar színtársulat életében a cenzúra alapelvei nem voltak változatlanok. II. József kicsinyes puritanizmusa, amely azonban felvilágosodást, természetjogot, polgári feltörekvést megtűrt, hovatovább lomtárba került. »A Habsburgok mások voltak 1789 után, mint 1789 előtt« : ez az állítás sehol sem bizonyítható jobban, mint a cenzúránál. Míg Lipót (és Ferenc uralkodásának első) idejében csak a társadalmi erkölcs válik kissé szabadosabbá, 1793-tól fogva mindent átítat a borzadás a forradalmi eszméktől: minden mehet, aminek politikai vonatkozása nincs; már nem lényeges, hogy a színmű nemesítse az erkölcsöket, senkinek sem szűrnak szemet azok az üres, csupán a rendezés ötletessége, a pazar jelmezek és színváltozások révén sikert hozó, népiest, barokkot összezsúfoló tündéries színművek és paródiák, amelyek Busch német színgazgató és vele párhuzamosan Kelemenék műsorát ellepik, mert ezek legalább elszórakoztatják a nézőt anélkül, hogy társadalmi igazságtalanságokra hívnák fel a figyelmét, s a színésznek is bajosan adnak alkalmat valami forradalmi ízű rögtönzésre.⁷⁵ Amíg a Petermannchen Buschnál és a Pikkó herceg Kelemenéknél megtöltik a színházat, addig a cenzúra tisztviselői nyugodtan alhatnak. (11. kép.)

Régi követelmény volt, hogy a színmű ne szóljon tiszteletlenül a vallásról, de most már arra is nagyon kellett vigyázni, hogy természetjogi elvek el ne hangozzanak a színpadról, mert a színház révén tud legjobban utat törni magának a divatos gondolkozásforma. A szabadság, az egyenlőség, a felvilágosodás mind olyan szavak, amelyeknek semmi keresnivalójuk nincs a színpadon. A színmű árthat az erkölcsöknek, az államnak; a francia forradalom óta irányelv ugyan, hogy a vele kapcsolatos eseményekről hallgatnak a színpadon, de még ezen a vonalon is van változás: a téma kiküszöbölése oly fokig haladt előre, hogy a reakciós Kotzebue vaskos bohózatát, Az asszonyi jakobita klubbot is levették a műsorról.⁷⁶

Már 1793 januárjában panaszkodik Kazinczy egy baráti levélben, hogy »a' libertas proelit ugyan megherélék a' Diaetalis Deputatioban lévő tzopfos és tzopfatlan papok. Őket a' frantzia veszedelem elkeserítette allos fu wagen, 's készebbek mindent, mint a' legkissebb csekélységet is elveszteni.«⁷⁷ A rohamosan fokozódó forradalmi fejlődés Franciaországban, s a jakobinus mozgalmak Ausztriában és Magyarországon, a sajtószabadság egyre nagyobb megszorítására vezettek. 1795 januárjában utasítják Rietaller Mátyás cenzort, hogy tíz esztendőre visszamenőleg betűrendes névsort állítson össze az átnézett könyvekről. Az elképedt

tisztviselő hiába tiltakozik, hogy ő már öreg ember, hosszú cenzori tevékenysége során tönkrement a szeme, segédek nélkül nem képes ilyen nagy munkát elvégezni, a cenzúra szempontjai is megváltoztak időközben, II. József, sőt Lipót alatt is átmehettek könyvek, amik ma már tilosak — néhány nappal később újabb utasítást kap, hogy jelentse, mennyi idő alatt készülhet el a munkával? s egyúttal újabb részletekre kiterjedő utasítást is adnak.⁷⁸ Minden színmű újra mérlegre kerül, ami 1793. január 1. óta nem szerepelt a színpadon, tehát mintegy Capet Lajos halálának a hónapja lesz a caesura a szigorúbb elbírálásnál.⁷⁹ Így kerül le a színpadról Schiller A hegyi tolvajok (Haramiák) c. drámája s Szentjóni Szabó Mátyás királya. De a szöveg egyes helyeinek elbírálása is gondosabbá válik. Lehner András nemzeti játékszínre alkalmazott vitézi érzékeny játékában, A szarándokok-ban, olyasmi olvasható, hogy az egyik szereplő számára a törvény egyenlő saját akaratának végrehajtásával, meg hogy »Religio (subridendo) est res curiosa« — »A' Vallás furtsa dolog«. Ezeket törölni kell. A 4. felv. 9. jelenetében az egyik személy, Tiborcz — e név első előfordulása a magyar színpadon! — így szól: »Simulatio non virtus, quin vitium est, id ipse teneo, et agnosco, et tamen illud amplectar.« — Ilyesmit a Habsburg-cenzúra érzékeny lelkiismerete természetesen nem tűrhetett meg.⁸⁰ Intézkedés történt arról is, hogy rögtönzés ne zavarhassa a derék nézők lojális lelkét: a városi hatóságokat utasítják, vigyázzanak, nehogy a színpadról botrányos, vallást sértő vagy közjával ellenkező szavak hangozzanak el.⁸¹

1794 decemberében a magyar társulat tagjai között újabb viszály tört ki, ami elhatott a helytartótanácsig,⁸² 1795 áprilisában pedig Busch folyamodványt adott be a felsőbbséghez, amelyben kérte, hogy mentsék fel a magyar társulat vezetésétől. A magyarok azt kívánják, hogy minden kelléküket hiánytalanul adja vissza, ami minden méltányosan gondolkodó ember számára lehetetlen. Ő a kellékeket a színészek határozott engedelmével használta, amire esküt is hajlandó tenni. A nyári faszínház, amelyben azok voltak, nem használható, de ha a különvált magyar együttes mégis ott akar játszani, visszaadja azokat. A három hátralékos bérleti előadást készpénzben megváltja; az a vád sem illeti, hogy felmondás nélkül bocsátja el őket, mert egy évre szerződött s most ez az év lejárt. Dologi kiadásaira hivatkozik, arra, hogy rendszeresen fizette a társulatot, s a magyarok használhatták az ő ruhatárát és felszerelését. Ami az ünnepeken való játékot illeti — ti. hogy a bevételileg előnyös ünnepnapokon mindig a német együttes játszott — annak az a magyarázata, hogy az előadások beütemezett rendje évekkal előbb kialakult már, mint a magyarok megjelentek volna. A kormányzók régi tisztviselői kara — hiszen a nádor leváltást kívánó memorandumán még a tinta sem száradt fel! — Haller, Podmaniczky, Berzeviczy hozták meg a döntést. Kötelezték Buscht, hogy a magyaroknak minden kelléket adjon ki, amit kérnek, fizesse ki a hat heti felmondási időre a fizetésüket, számoljon el a páholybérletekkel, a továbbiakban pedig felmentették.⁸³

A Buschsal való szakítás után a társulatnak valóban nem maradt egyéb reménye, mint a megyék támogatása. Az állandó magyar színház alapításának gondolata nem is aludt el, Szabolcs megye gyűjtőívet nyitott 400 000 Ft-ig, egy állandó magyar színház alapítására és fenntartására. Az ívre a nemzet legjobbjai jegyezték fel adományukat; mint már erről szó esett, a helytartótanács tisztviselői éppen úgy felajánlották hozzájárulásukat, mint a megyék funkcionáriusai vagy a földbirtokosok szabadelvűen gondolkozó része. A gyűjtés azonban abbamaradt, mert a nádornak az a gyanúja támadt — az eléje került aktán, elírásból, 4 000 000 Ft szerepelt — hogy a nagy összeg valami politikai összeesküvést kíván titokban támogatni és betiltotta.⁸⁴ Egyedül a megyék alkalmi adakozására hagyatkozva, a Reischl-féle faszínházban, a társulat dolga nem volt irigylésre méltó. Pest megye igyekezett a hónapok alá nyúlni és az aljegyző, a lelkes Szentkirályi vette át — kevesebb hatalommal, pénzzel és életbölcsessel — Podmaniczky szerepét. Ha azonban minden elhagyta is az együtttest, a civódás szelleme hű maradt hozzájuk, s elkövetkezett életük utolsó, de legcsúnyább botránya is: elüldözték maguk közül Kelelent.

Erről az eseményről, holott talán egyike a legjellemzőbbeknek, hallgat — tán nem tud? — Bayer, de keveset szól Lugosi is. A hivatalos ügyintézésben ilyen nyoma maradt: »Kelemen László a Nemzeti Magyar Jász Társaságnak egyik tagja, ezen n(eme)s megye színe elejében terjesztvén egy részről azon érdemeit s fáradságait, melyeket a szint meg nevezett Magyar jász Társaság első fel-állítására alkalmatosságával tett, más részről pedig szint azon Társaság egyik tagjának Sehy Ferencnek garázdaságait, melyektől viseltettvén a panaszolkodót jutalom gyanánt nem csak hogy egykor meg pofozta, de azt két hugaival, és jász gyermekekkel a Társaságból ki zárta, azon esedezik, hogy a Társaságba vissza tétessék, egyszersmind a panaszlott érdeme szerint büntetessék meg.« Pest megye 1795. augusztus 29-i közgyűlése úgy intézkedett, hogy Szentkirályi nézzen utána a dolognak és hozzon megfelelő rendszabályokat; Kelemen neve azonban többé már nem szerepel a társulatban és Sehy nem kapott »megérdemelt büntetést«.⁸⁵

Ha lelkes támogatás nem is övezte az így megfogyatkozott, és Kelemen kiverésével — mondhatnánk — alapeszméjétől megfosztott együtttest, még mindig volt játszási lehetősége, s a téli hónapokban használhatta a német színház épületét.⁸⁶ Ennyire azonban még sohasem voltak magukra hagyva. Valaki mindig akad, aki az erkölcsi kötelesség, a nyelv ápolásának szentsége mellett buzdítja őket, vagy legalább gazdasági ügyeiket rendben tartsa. Kelemen lelkesedése, Protasevitz önző üzletisége így, vagy úgy, össze tudta tartani a társaságot, nem is szólva a Kármán-képviselte szellemi-anyagi támaszról, vagy a Buschkölcsonözte polgári biztonságérzetről. Most senki sem állt mögöttük, bevételük csekély, a megyei segélyek elapadóban. Nem tudták tovább elviselni a vezetés hiányát, a nyomort, amelyet főként a rossz gazdálkodás hozott rájuk. Az egyetlen hivatalos szerv, amely még törődött velük, Pest

megye is csak azt tanácsolhatta : hagyjanak fel a további kísérletezéssel, 1796 tavaszán, az első magyar színtársulat — hosszú hónapok óta nem »Kelemen László színháza« többé! — feloszlott. Az összes segély, amit négy esztendő alatt a vármegyéktől kaptak, 3253 Ft 32 kr volt.⁸⁷

A társulat életének egész időtartama, az előzetes tárgyalásokat is beleszámítva, hat esztendőt tett ki. Szorosan összefüggött az 1790-es nemzeti felbuzdulással, közeli kapcsolatban állott férfiakkal, akik a haladó gondolkodás, a felvilágosodás követelte nemes küzdelemben életükkel vagy ifjúságuk legszebb éveivel fizettek a Martinovics-összeesküvésben. A magyar szellem legjobbjai éppúgy látogatták, mint a kisemberek. Elfeledve mindazt, amit eseménytörténetük sötét lapjain olvastunk, nézzük, milyen művészi élvezetet nyújtottak közönségüknek?

A kor eszménye, bárhogy csodáljuk is, a színpadi realizmus volt, ugyanúgy, mint ma. »A legjobb játékosok azok, akik természetesen viselik személyöket«, mondja Endrődy, Kazinczy pedig magasztalja Brockmann rendkívül természetes Hamletjét.⁸⁸ Nem a közönség igénye változott meg az azóta eltelt másfélszáz év alatt, hanem fogalmunk a *természetesről*. Ki az közülünk, aki természetesnek tartja, ha a dán királyfit alakító színész, az indulat hevében, úgy csap parókájára, hogy púderfelhő száll fel körülötte? s Kazinczy számára ez a realizmus maga volt. De megfordítva is áll a tétel : ki az közülünk, akinek eszébe jutna, hogy kézcsókkal búcsúzzék egy magasrangú állami hivatalnoktól, mint Kazinczy tette Van Swietenel, ölelést és csókot nyerve érte viszonzásul?⁸⁹

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a polgári életszemlélet hajnalán, a feudalizmus utolsó napjaiban lépett színpadra ez a társulat, olyan korváltásban, amelynél a tapogatózás nehézségét mesterséges rendszabályokkal még csak fokozták. Ők maguk, a kántor és a falusi tanító, a gombkötő lánya és a budai polgárfiú, azokat az egyszerű, bonyolult érzelmeket nem igen követelő német színműveket és vígjátékokat érezhették a legközelebb magukhoz, amiket Brühl, Stephanie, a dán Holberg és — ha éppen úgy tartotta kedve — Kotzebue szállított Közép-Európának. Ezekben sincsenek a mai ízlésnek megfelelő természetes szerepek, de a XVIII. század végén senki sem csodálkozott azon, hogy valaki gályarabságra megy, hogy »Szüléihez való ditséretes, és példa nélkül való hivségé«-t bebizonyíthassa, vagy hogy visszalép egy szerelmi házasságtól, amit talán nem kísérne az atya áldása.⁹⁰ Mint a XIX. század első felében, erre a korra vonatkozólag is állíthatjuk, hogy színészeink a vígjátékban jobbat tudnak nyújtani, mint a tragédiában.⁹¹

A vígjáték és a középfajú színmű olykor vizenyős, olykor émelygős, de emberfölöttit nem kívánó érzelmi skáláját győzték Kelemenék. »A'mely Néző játékos szépen beszélteni, az érzékenységet jól ki adni« tudta, az már »tapsolást érdemel« a kor véleménye szerint.⁹² S ha erkölcs-nemesítő darabokat »fognak játszani a' Sehyek, a' Varsányiak, kétszeres örvendezéssel örvendek Hazámnak ; mert Theátrumunk nem tsak Nyelvünket fogja gyarapítani, hanem egyszersmind a' Virtusnak, s

minden nemesnek is Iskolája leszsz», mondja Kazinczy.⁹³ Annál nagyobb feladatot rótt azonban rájuk a szomorújáték. Shakespeare kultusza a nyolcvanas évek második felében nagyon elterjedt Pest-Budán, de aligha az ő alakjai okozták a legnagyobb nehézségeket. Shakespeare emberismerete nem kívánt lehetetlent a színésztől, s a mieink meg éppen simára fésült, tragikus konfliktustól megkímélt hősokeket kaptak a kezükbe; olyan Leart, ahol a darab tanulsága abban kulminál, hogy az uralkodók ne mondjanak le a trónról, mert az kellemetlenségekkel jár, s olyan Othellót, amelyben az átdolgozó a féltékenység káros voltára hívta fel a figyelmüket.⁹⁴ Szép számmal játszottak azonban lovagdrámákat. A kor hajlott a regényes szenvedélyekre, de a XVIII. században is nehéz volt érzelmi fedezetet találni ilyen kitörésekre: »Ugy van, én kegyetlen vagyok — a' ki könnyv hullatásokkal áldozik, a' ki örömet le mondok mindenekről... Tulajdon szívem indulattya terhemre van — a' meg bosszankodott Egek teli öntötték azt méreggel. — Megvetem szeretetemet, hogy vadságomnak kívánt partyára érhessek.«⁹⁵ Hogy megkönnyítsék az előadó helyzetét, szerző vagy fordító gyakran bő útmutatást fűztek egyes helyekhez. Így látjuk egy alkalommal a hősnőt börtönben — a legszükségesebb kellékek egyike, ami soha, sehol nem hiányozhat, a börtön-díszlet — »egyedül, térden állva, széllyel bontott hajokkal, kezeit egyben fogta, és fejét szomoruan le-sütötte az asztalra. Ottan ottan szemeit az Égre emeli, méllyen sohajtoz, egybe kaptolt kezeit az Égre fel-tartya. Az egyik kezét a' szívére teszi, 's elébbi szomorúsága kimutatását vészli elé. Ezeknek egy kevés ideig némán kell tartani.«⁹⁶ De nemcsak női szereplőt illetőleg volt kíváncsi, hogy »a leg-jobb néma jelentéseknek ki-adásával kell birni, mellyek valamint ha hibásak semmit, úgy ha szépen esnek, igen sokat tésznek a' Nézők előtt«, hanem gyakran a hőstől is hosszú némajátékot kívántak meg. Nézzük csak az Elfrida — a pesti színpadon, Dugonics és Moór Anna gondozásában Berényi Jolánta néven szerepelt — boldogtalan férjét: »Egybe kaptolt karokkal, le-hajtván fejit, lassu lépésekkel meg-sétálja magát. Méllyen sohajtoz, minden mozdulattyai irtoztatok, úgy hogy belső részében valo küszködésit jelentik. Szemeit néha néha az Egekre emeli, tekintete a' leg-nagyobb kétségben-esést mutattya, és ottan ottan süvöltnek belölle, fájdalmának meg-szaggatott rendeletlen hangjai. Hól bé akar menni, hól meg-tér, és szörnyü bodulásába el-tántorodik. Utollyára egy fához támaszkodván, ott marad.«⁹⁷ Pesten Láng Ádám János, Kolozsváron Kótsi Patkó János játszotta a bútól sújtott hőst, előbbiről nem ismerünk kritikát, de az utóbbinak természetes játékát kortársai Brockmannéhoz hasonlították s azt mondták róla, hogy »mimikájában a fölvelt személyek karakterét phidiaszi metszetekben egészen kidomborítva látta a néző lelke...«⁹⁸

Így játszott a XVIII. század végének színművésze, s a közönség, amely a művészetet akkor is »a természetességben kereste«,⁹⁹ elragadtatva figyelte. »A' Játékosnak mint egy markában van a nézők szive, a' hová akarja, oda hajtya azt. Egy friss tréfával vidám nevetést, szerencsétlen-

ségbe ejtven pedig magát, szánakozást okoz, sőt ha ártatlanul el-vész, gyenge Szépeinknek szemeket-is adóztattya. Midőn a' híres Kotzébúéknak „Ember gyülölés, és Meg-bánás“ nevű Érzékeny darabját legelőbb játszották Bétsbe, még ama kemény természetű II-dik Józsefnek-is könyveztenek szemei. — Ezt tsinálhatták a' jó Játékosok, ilyen hatalmak van nékiek«. ¹⁰⁰

A néző szíve nem egy kebelben, de még csak nem is egy társadalmi rendben belül dobogott, amikor Moór Anna elsírta a könnyelműen rossz útra tért ifiasszony bánatát, hogy könnyet csaljon a sokféle szembe. Császári közönséget nem jegyezhetett fel a színház krónikása, de ott ült a Reischl-bódé deszkái között maga a magyar nép. »A' Játék szint mái üdőben Európának tsak nem minden népesebb városaiban a' fő mulató helynek tartják, hová minden koru, és rendü polgárok egybe tódulnak«, írja a kortárs, öntudatlanul is felhíva a figyelmet az intézmény polgári jellegére. ¹⁰¹ Maga a társulat arra hivatkozott, hogy azoknak akar játszani, akik nem tudnak németül s ezért nem élvezhetik a városi színházat. ¹⁰² Tehát valóban a szegénységnek akartak játszani: annak a magyar kispolgári rétegnek, a Szilágyi Pál és Liptay gombkötőmestereknek, a komáromi eredetű hajósoknak és a fehérvári fuvarosoknak, akiket a fejlődő kapitalizmus a nagyvárosba csalt, de megőrizték nemzetvonásaikat. Eljött a kalocsai szíjjártó és házanépe, de eljött, ha tehette, a náluk is szegényebb magyar: az építkezéseknél dolgozó falusi szegényember, a kubikos és a sokféle uraság magyar nyelvű cselédsége is. A szavak, amelyek hozzájuk eljutottak, nem mindig találtak teljes megértésre. Műveltségük talán nem ért fel Lessing vagy Schiller szavaiig. De joggal érezhették hogy »szükség a' meg nyugosztatás, szükséges az öröm mulatozás a' munkás polgárnak. Mi szebb mind azon helybe szünet óráját tölteni, mellyben egyéb polgár társai meg jelennek«. ¹⁰³ A színház demokratikus intézmény. Lehet, hogy a büszke gróf, bérelt páholyában, észre sem vette kasznárját, kocsisát a második, harmadik helyen. De azért azok mégis ugyanott szórakoztak és ugyanazt hallották, amit ő — és érezték ennek jelentőségét.

A színház törzsközönsége a jurátusok és diákok nagy serege. II. József rendelkezése értelmében szabad volt színházba járniok, mivel a darabokat a cenzura, magát az előadást pedig a rendőrség ellenőrizte. ¹⁰⁴ Ezek egész szívükkel csüggtek az intézményen, megvoltak a maguk kedvencei, ők csinálták a zavarokat is, de büszke pillantásuk lenézte a fényes nagyurat ott előttük. ». . . óh Nagyok! . . . felejtkeztek-el arról a képzelt különbségről, mellyet tsak egyedül az emberiségnek jussaival való vissza élés állított-fel közöttetek«, mondta ez a része a közönségnek. Igaz, hogy színházi botrányok hősei voltak, de ők ismerették meg a Martinovics-féle kátét is a színtársulat egy tagjával. ¹⁰⁵ Ha egy protestáns magyar diák, nyugati egyetemekre vezető útjában, keresztülutazott Pest-Budán, ellátogatott a magyar színházba. Elment a kamarai munkálatoknál alkalmazott mérnök is, s ha volt egy kis megtakarított pénze, áldozatot is hajlandó volt hozni a magyar játékk-

színért.¹⁰⁶ S elment, ha szerencséje Pestre vetette, a vidéki református parochus káplánja, aki könyvének hátlapjára szorgalmasan bejegyezte a szintársulattal kapcsolatos újságokat — és a rózsakeresztesek szervezését.¹⁰⁷ Ez a szegénysorsú értelmiség az, amelyben a legnagyobb lelki megmozdulást tudja a színpad kiváltani. Az egyes nevével elment az idők hajója, néhány sor írás emlékszik csak róluk, s arról, hogy egy voltak a közönség soraiból, de valamit még annak a kevés színházi estnek az élménye is, amit végignézhettek, épített a magyar művelődésen.

Egy-két tagja ennek a rétegnek maradandóbb emléket hagyott maga után. Koruk műveltségének legmagasabb fokán álló férfiak, akik azonban vagyontalanok, birtoktalanok lévén, tehetségüket csak egy foglalkozási ágban csiszolhatták és fejthették ki: ha, katolikusok lévén, szerzetbe léptek. Mint szerzetesek, szolgálták a színház és a magyar irodalom ügyét Dugonics és Simai Kristóf is. Munkásságuk nagy nyereséget jelentett a társulat számára, mert a leghatásosabb tragédiákat és néhány könnyen eljátszható, népies nyelven megírt vígjátékot — csupa idegenből átültetett, de a kor kívánalmai szerint fel-huszár-kötésezett darabot — köszönhették nekik. Sem Dugonics, sem Simai nem tartoztak azonban a színházi befentesek közé, sohasem figyelték meg a színpadi technikát. Annál nagyobb képességeket árult el ezen a téren az ex-paulinus Versegly Ferenc. Benne már volt akkora képzelőerő, hogy munka közben maga előtt lássa a jelenetet, hallja a szereplők hangját és irányítani próbálja mozdulataikat. A verses részletek pattogók, könnyen recitálhatók, s a drámai jeleneteknél, ha a szerző nem tenné, a fordító figyelmezteti az alakítót, hogy mimikájával bonyolult lelki folyamatot kell kifejeznie.¹⁰⁸

Verseglynél is közelebb állott a színházhoz Endrődy János, Dugonicshoz és Simaihoz hasonlóan a piarista rend tagja. Rövid rendi méltóságokon kívül a magyar tudomány nem sokat foglalkozott érdekes egyéniségével és — szerzetes-volta ellenére — kalandos életével.¹⁰⁹ Köznemesi, de vagyontalan családból származott. 1773-ban, tizenhét éves korában lépett a piaristák közé. Első ifjúsága azután a rendi élet pontosan meghatározott szabályai szerint haladt előre, hogy idők folyamán a magyar nyelvterület egész szélességében működő szerzetnek Kolozsvártól Kőszegig számos rendházát lakja végig, hol mint novicius, hol mint az alsóbb osztályok tanítója, hol ismét mint teológus és nevelő. Temesvárról, ahol szintén alsó osztályokat tanított és két tanévet töltött, került 1792-ben Pestre, abban az évben tehát, amikor a magyar szintársulat megkezdte működését.¹¹⁰

Pesten is alacsony osztály, a II. grammaticai, vezetését és a magyar nyelv oktatását bízták rá. Endrődy ekkor harminchat éves volt; hogy egész eddigi pályáján nem engedték felserdült növendékek közé, abban valószínűleg része lehetett annak a nyugtalanságnak, amely az immár férfikorát élő szerzetesi egyéniségen keresztül kellett, hogy törjön. Endrődy a lázadó angyaloknak nem abból a fajtájából származott, mint Versegly, vagy Révai Miklós: ő az élményt, a kalandot, a változatos-

ságot szerette, de józanságában mindig érezte, hogy van egy *határ*, s ezen innen megállt — vagy messzire elkerülte. A magyar nyelv tanárát és lelkes hívét mégis nagyon közelről, nagyon erősen ragadta meg a lingua vernacula társulatának ügye. Abból, amit könyvében megírt, kiderül, hogy minden szabad idejét a színháznál töltötte. Szerette és becsülte Kelemen, s egyre jobban kezdett irtózni a színpad büszkeségétől, Sehytől. A társulat kedvéért vállalkozott arra, hogy megindítja a Magyar Játékszín c. kiadványsorozatot, az első magyar »színműtárat«. Ha meggondoljuk, hogy az 1860-as évek végén egy külföldet járt, rendkívül művelt Nemzeti színházi vezértagnak éveken keresztül kellett harcolnia, hogy az előadásra kerülő drámákat kinyomtaszák és az egyes szereplők ne a kiírt szerepeket, hanem mindig az egész művet kezükben tartva, tanulják saját részüket,¹¹¹ ez a gondolat nagyon modernnek látszik. Endrődynek szándékában volt az egész magyar műsört kiadni, erre azonban anyagi lehetősége, főként pedig ideje nem volt. A színmű-kiadás mellett, mint már erről fentebb annyi szó esett, megírta Kelemen László társulata első éveinek történetét, s ezzel — jóllehet képe nem függ a Színháztörténeti Múzeum szép lépcsőházának falán — vitathatatlanul ő lett az első magyar színháztörténetíró. Mint historikust, a legmesszebbmenő alaposág és az a tárgya iránti szeretet jellemzi, ami minden aprólékossága mellett is megakadályozza, hogy ridegen objektívvá váljon. Műve a színműtár első három kötetének előszavaként jelent meg és elmondja a társulat történetét a megalakulástól 1793-ig. »Ujjaimból semmit sem szoptam . . . Nem is jegyzettem fel semmit, mellynek valóságát meg nem mutathatnám. A' miket hallomásból vettem, azokat többeknek beszédivel meg-egygyeztettem, hogy semmi igazságtalanság bé-ne tsuszszon munkámba«. Állítása annyira megfelel a valóságnak, hogy azt a néhány évet, amit ő is feldolgozott, szükségtelen újra átvenni. Bayer lapról-lapra követi a száz évvel korábbi színészettörténész mondanivalóját s Lugosi legfeljebb egy-egy anekdota-szerű epizóddal zavarja meg az előadás komoly menetét, de másként ő is csak a közvetítő szerepét játssza. Mivel a mondott időre Endrődy a teljes műsört is közli, valóban olyan munkát végzett, amely előtt — több, mint százhatvan év távlatából — tisztelettel kell meghajtanunk a fejünket. Előadása nem szorul átértékelésre, rajta nincs mit bővíteni.

Endrődy szoros együttműködése a színházzal az utókor tudományosságára számára nagy nyereség. Aligha volt az azonban egy XVIII. század végi középiskolai tanár pedagógus-pályája és, feltehetőleg, lelki nyugalma számára. Hogy mi volt végül is, ami a nagyon racionálisan gondolkozó férfiban tudatosította, hogy elérkezett a »ne tovább!«-ig, nem tudjuk. Lehetett politikai természetű: a szabadelvű beszélgetések talán már olyan mértéket öltöttek, amelyek a szerzetesi élet folytatását lehetlenné tették volna; vagy ellentéte Sehyvel fajult el annyira, hogy botrány fenyegetett. Lehetett más ok is. Bármilyen volt, nyomára, legalábbis egyhamar, aligha jövünk; hogy a rendi levéltár mélyén, levéltári jelzet nélkül, fekszik-e olyan aktacsomó, amely világot vetne a problé-

mára, nem tudjuk. A tény azonban az, hogy 1793 májusában Endrődy elhagyta rendházát és azonnali hatállyal tábori lelkésznek állott be.

Tábori lelkésznek lenni: sem irigyelt, sem előkelő foglalkozás nem volt, s meg sem közelítette egy nagyvárosban tanító gimnáziumi tanár kényelmét és biztonságát. Hogy a francia háborúk iránti lelkesedés vitte volna Endrődyt Barco tábornok seregébe, ez még kifogásnak is gyöngé. Az erősen felvilágosult tanárt semmi esetre sem lelkesítette ez a háború. Ő menekülni akart Pestről, s mivel tábori lelkészt nem volt könnyű kapni, biztos lehetett benne, hogy a generális ragaszkodni fog személyéhez, és kiharcolja, legalább utólag, a tartományfőnöki engedélyt. Így is történt. — Élete további során Endrődy megmaradt annak a független szellemű, saját fejével gondolkodó, de sohasem ésszerűtlen férfinak, akinek a színházzal kapcsolatban is mutatkozott. Nyugaton ismerkedett meg a német bölcelet egyik ágával, az eudaemonizmussal s ezt a maga higgadt módján magyar nyelven is hirdette. Könyve, Az embernek boldogsága, útmutatást igyekszik adni megfelelő erkölcsi magatartásra a legkülönfélébb életformák között. Érdekes, hogy a színházzal kapcsolatos lelkesedését nem tagadja meg: »Akár mi képen nézzük tehát a Játék színt, akár természetére, akár tzéljára nézve, de tsak ugyan közönségesen egy átaljában nem lehet azt kárhozthatni. Nintsen az ő természetében semmi rossz is, nintsen semmi illetlenség is. Ha pedig tzélját tekintjük akár mellik részről; úgy találjuk, hogy az néha ditséretes is, és dütsőséges«. Kelemen társulata büszke lehetett a hatásra, amelyet több mint egy évtized távolában is érzett még az azóta fél Európát bejárt öreg katona. Hosszú tábori lelkészkedés után, ötvenéves korában tért vissza a rend kötelékébe, lehiggadtan, de ragaszkodva felvilágosult eszményeihez. Egész magatartásának és bölceletének sarkköve maradt a józan ész. »Lelkünket illető főkötelességünk elménk használata.«¹¹²

»A jó Játékosok« hatalmáról, amiről az erdélyi színházbarát beszél, Endrődy példájából valóban meggyőződhattünk. A pesti gimnáziumi oktatót úgyszólván előre megszabott életpályájáról lendítette ki a színház hatása. Ilyen erővel egy bizonyos társadalmi réteg reagált csak: a művelt, de szegény és nehezen érvényesülő, nemesi vagy polgári értelmiség. A színház látogatói közé tartoztak azonban a kor napos oldalán járók, a kormányiszékek és a megye tisztviselői, előljárói, sőt maga a nádor is. Ezek, hasonlóan a legalsó, legszegényebb réteghez, kevesebb emléket hagytak színházi élményeiknek. Amazok nem tudták leírni, amit éreztek, emezek keveset éreztek. A színház a városi élet egy kelléke volt számukra, egy társadalmi aktus, amin részt venni divat és kötelesség, de missilis-gyűjtemények unalmas csomóit forgathatjuk végig, amíg egyetlen kis utalást is találunk arra, hogy egy Desseffy, Teleki vagy Zichy színházban volt. Az anyanyelv a legtöbbje számára nem jelentett sokat. Csak kevesen gondolkoztak úgy, mint az öreg Prónay László, Ráday Pál apósa és Kazinczy pártfogója: »Anya Nyelvemet — (noha

annak fel álétásához kevés buzgóságot láttam Budán, főkép a Nagyainknál és . . . Szenteinknél) még is imádom!»¹¹³ Hanem azért látogatták a magyar színházat, s 1793 első negyedében egymás után vannak feljegyezve a megyei iratok között Ürményi, Vayék, Zichy Károly országbíró, sőt Sándor Lipót főherceg is, mint akik páholyukért 27—27, ill. 54 ft-ot fizettek.¹¹⁴

Végigtekintve az első magyar színtársulat történetén, közönségére gyakorolt művészi hatásán, vizsgálat alá fogva a társadalmat, amely létrehozta és támogatta, akarva-akaratlanul az a meggyőződés ébred bennünk, hogy bukásának oka nem a külső körülményekben rejlett. Vajon nem pártolták-e, nem nyúltak-e hivatalból a hóna alá, nem írtak, fordítottak, szerettek zenét a számára? Sokkal kevesebb »felső kegy« áradt tíz évvel később Wesselényi vándorútra indult színészeire, s azok, falun és városban, hol koplalva, hol jóllakva, de megélték. Nem a társadalom részvétlensége ítélte bukásra Kelemen László színházat, hanem az a belső törés, amit önmagában hordozott. A nemzeti színház polgári intézmény, a »nemzet napszámosa« polgári érzetű kell, hogy legyen, ha valahol a fiókja mélyén őriz is egy armálist. Az első magyar színtársulat tagjai azonban, kevés kivétellel, nélkülözték a polgári erényeket: nem rendelték alá személyes érdekeiket a közös, magasabb célnak, nem ismertek igazgatói, rendezői fegyelmet, nem tisztelték a közvagyonot, nem tudtak beosztani. Ők »nemesi színjátszó társaság« voltak, mindmégannyi kis Podmaniczky vagy Ráday. Magyarországon nem volt egészséges polgárság, amely sugalmazni tudta volna őket; ez a társadalomfejlődési defektus bosszulta meg magát sorsukban. (12. kép.)

Éppen ezért hibáik nem is az ő számlájukat terhelik, hanem sokkal inkább az országét, amely nem nevelte, nem tanította őket. Hogyan kívánhatjuk az egyszerű iparostól hogy haladóbban gondolkodjék, mint a nemesi életforma után mohón futó szenátor? Hogyne verné büszkén a mellét az a szegény nemes, akinek megvan a kutyabőre, amikor Losontzi István, a híres és gazdag nagykörösi prédikátor, az utrechti egyetem doktora, így kénytelen könyörögni nemességért: »Meg-vallom a Tek. Ur előtt igaz lélekkel, hogy ezen törekedésre sem nem az ambitio sem nem valamelly különös haszonnak kívánása indított vala fel engemet: a'midőn Jó Fautor Urainnak rendes provisiojok által mostani hivatalomban mind nemesi szabadsággal élek, mind veszek házam táplálására illendő subsidiumot. De mint hogy országunk(na)k szokása szerint, *soli nobiles patriae cives habentur; kívántam vala fíjaimat magam nagy megerőltetésével is, edes hazánk(na)k lakosai, vagy inkább az emberek közé számláltatni, hogy az lenne ő benne ad comparandas virtutes officii patriae praestandis profuturas.*¹¹⁵ A feudális és a polgári világ váltotta egymást színészeink életében, s ők semmi külső segítséget nem kaptak ahhoz, hogy megértsék az új szellemet, aminek pedig, nemzeti színjátszók lévén, szolgáltak. Az azonban kétségtelen, hogy a polgári átalakulást indított harcban elvileg a haladó szellemű ifjúság oldalán állottak s Martinovicsékkal rokonszenveztek.

Még egy részletkérdést kell tisztáznunk. Bayer úgy látta, hogy Kelemen és társai *lemondtak* valamiről, amikor színészekké lettek. Mai tudásunk mellett ez a fogalmazás nem helytálló, és hamis kispolgári szentimentalizmus lenne hozzá ragaszkodnunk. Igen szerény körülmények között élő kisemberek voltak ők; nem mondtak le, hanem ellenkezőleg, felfelé törtek a színészi hivatás vállalásával. Számításuk anyagilag nem vált be, de a művelődés lehetősége és a társadalmi emelkedés így is osztályrészükké lett, a magyar kulturális élet vezérférfiai méltatták őket figyelmükre, s nevük a történelem lapjaira került. A kántor és az írnok, a falusi tanító meg a tönkrejutott gombkötő lánya feltétlenül emelkedtek szellemi síkon, éveket töltve nemcsak Endrődy vagy Kármán, de Voltaire és Shakespeare társaságában is . . . Igaz, vállalkozásuk kudarcba fulladt, de az eszme élt bennük és élt személyükön túl is. A fejlődést ők indították meg. Nemcsak az ország igényelte egyre hevesebben a magyar nemzeti színjátszást, hanem az a néhány vállalkozó — Láng, Ernyi, az erdélyiek — akik továbbhaladtak a magyar színészek rögzös pályáján, lépésről-lépésre jutottak feljebb a szorgalom, kötelességtudás, tanulni vágyás szellemi ösvényén. A XIX. század elejére színészeink megértették, hogy a francia forradalom mutatta úton a *munka* a szabad ember legfőbb surrogátuma.

JEGYZETEK

¹ Endrődy János, A magyar játék szinnek történetei kezdetétől fogva az utóbbi kormányozásig. (A Magyar Játék-Szín.) I—III. köt, Trattner, Pest, 1792—93. — Bayer József, A nemzeti játékszín története. I—II. köt. Bp. 1887. — Lugosi Döme, Kelemen László és az első »magyar játszó színi társaság«. Makó, 1927. — Pukánszky Kádár Jolán, A Nemzeti Színház százéves története. I. köt. Bp. 1937. — Váli Bélának Bayerével egykorú könyvét adatainak teljes megbízhatatlansága miatt nem lehet használni.

² Hazafiúi intéz. 1790. Darvas Ferentz Helytartói tanácsos. Orpheus II. Kassa, 408.

³ Vö. Székfü Gyula, Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926, 15. kk.

⁴ Adalék a jobbágy-sorshoz: »Kéntenittem a Tttes Urat tudositani ezen levelem által ezen az okon tudni illik hogy még a szöllő kappálatlan vagyon és a jobbágyok teljességgel nem akarnak szolgálni nemely részek mivel nintsen kenyerek és ehel hogy még szinte meg nem holtak és azt monggyák hogy eök éhen senkinek nem dolgoznak igaz az hogy a Grof Károlyi jobbágyinak kenyeret adnak a mikor az Urdolgára mennek mivel látják hogy semiképpen kenyérnélkül nem mehet és amunka nagyon hátra maradt a kenyeret pedig ugy adgyák hogy két napra valot hogy harmadik nap dolgozik a kenyeret de ugyan tsak akkor is adnak kenyeret eszt látván a jobágyok annál inkább nem szolgálnak éhen még ugyan voltak vagy négyen a kiknek még edig volt olyan kenyerek a kit pénzen vettek de már azoknak sintsen és most már mind széljel oszolnak kenyér után és így nem tudom kivel kel meg dolgoztatnom a szöllöt mind ezek aránt kivántam az Urat tudositani hogy én jövendöben oka ne legyek a munka hátra maradásának . . . edig amint lehetet tsak dolgoztattam némely részével de némely részén semit nem vehettem holot pedig minden modon Ijesztgettem őket és a Szolga Birohoz is voltam erántok . . . « (Joska György — ispán? — feletteséhez. Salánk (Ugocsa m.)

1787. máj. 6. Orsz. Ltár, Gr. Desseffy-ltár, Archivum Eperjes. 20. fasc. D. I. —, 113. sz.) — Magyar Hírmondó, 1792. jan. 17. 78—79. l.

⁵ L. a jogi kar anyakönyvének bejegyzéseit az 1784—1790-es évekről. Gosztanyi Mihály a kecskeméti járás al-szolgabírája 1790-ben. (2. Sz. áll. Ltár, Protocollum congregationum 1790. aug. 31-i bejegyzés.)

⁶ Darvas nevét l. uo. — Szabolcs megye gyűjtőive: Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1795. fons 6. pos. 43.

⁷ Bayer i. m. 99—101; Lugosi i. m. 42—52.

⁸ Ember Győző, A magyar királyi helytartótanács ügykezelésének története 1724—1848. Bp. 1940, 85—97.

⁹ Jóval misztikusabb Lugosi kapcsolata evvel a kormánysszervvel. Bayer egyszerűen nem tudja, hogy kik voltak az ügyintéző hivatalnokok, negyven évvel később működő utóda azonban külön departamentumot — ő osztálynak nevezi — alapít a »magyar színészet ügyének és érdekeinek gondos vezetésére«, külön tanácsosok vezetésével, akiket Schönstein Xav. Ferenc és Békeffy névvel illet. Hogy honnan vette ezt az elképzelését, s az adatokat hozzá, sehogyan sem tudunk nyomára jutni. A helytartótanácsnak ilyennevű alkalmazottai egyáltalán nem is voltak, az irattár sorjegyzői között találunk egy Schönholtz János nevűt, aki 1785—91 között látta el ezt a tiszteletet (Ember i. m. 222.), Békeffy azonban még ennyire megközelítőleg sem akad. Nem is akadhat, hiszen a név tipikusan a XIX. századi romantika terméke. Nemcsak a helytartótanácsban, hanem egész Magyarországon sem élt ekkor még Békeffy nevű ember. Volt azonban a kamarának Schönstein Ferenc nevű tanácsosa, s ez vegyesbizottságban több ízben együtt tárgyalt a helytartótanács megfelelő departamentumával: Podmaniczkyval, Berzeviczyvel, s egy másik kamarai tanácsossal, aki ugyan nem Békeffy volt, de igenis Bikkesy Károly, felvilágosult szellemű közjogi szakember, a Berzeviczy-féle Leseakabinetnek is tagja, Úgocsa és Bereg megyék táblabírája. (Nagy Iván, Magyarország családai. — Orsz. Ltár, Berzeviczy-család kakaslomnici ltára, fasc. 1795. 74. csomószám az 1795. II. 28-i tárgyalásokról, és uo. Htt., Dep. Pol. Gen. et Civ., 1796. fons 6. pos. 56. az 1796. ápr. 30-i ülésről.) — Talán az sem szorúl bővebb magyarázatra, hogy bármilyen jelentős ügye volt is a magyar nyelvnek és művelődésnek a színház, külön hivatali ügyosztályt másféltucat színész miatt nem alapítottak.

¹⁰ Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonhoz. Kassa, 1790. márc. 25. (Ráday Levéltár, Ráday I. Gedeon levelezése, A. IV. 1—10.)

¹¹ Péczeli József Teleki József grófhhoz, Komárom, 1783. dec. 13. Kiadta: Iványi Béla, A széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged, 1937, 385. — Levéltári jelzete: Missiles 5., 85. csomószám.

¹² Említve Iványinál (i. m. 289). Levéltári jelzete: Missiles 5., 84. csomószám.

¹³ Kazinczy Dugonicsról: Orpheus, Kassa (1790) 84. — Az iskoladrámák nyelvéről: I. pl. a pálos közjátékokat. (Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Kiadja Alszegey Zsolt. Bp. 1914, 283. kk.)

¹⁴ Bessenyeire: Szekfü i. m. 15. kk., Péczeliről uő. uo. Dugonics drámaírói önértettől duzzadó sorai a Báthori Mária előszavában egyuttal világnézete mellett is tanúságot tesznek. (Kiadta Heinrich Gusztáv, Olesó Könyvtár, 1887.) Ő különben tényleg jól megtalálta a kapcsolatot a magyar közönséggel, színművei még évtizedek múlva is műsoron vannak. Tudjuk, hogy éppen a Báthori Mária megzenésítésre is került. Kazinczyról: Szekfü i. m. 25, 94—95. »Tanuljunk deákul; sőt tanuljunk Németül is 's ha reá érünk frantzul, ánglusul 's Olaszul-is: de szemünk mindenk felett oda légyenek függesztve, hogy a' Magyar légyen az első és közönséges.« (Orpheus. I. 1790. 159. l.) Szentjóni, aki Kufsteinban fejezi be életét, Ferenc trónraléptekor még így ír: »Valósággal, például teszem-fel Hazám fiait, minden más nemzeteknek, a' Nagyobbak és Fejedelmek eránt való hűség, halgatás és szeretetben.« (Mátyás király, vagy a' nép szeretete, jámbor fejedelmek' jutalma. Buda, 1792, 8—9.) Verseghyre vonatkozólag: Császárság Elemér, Verseghy Ferenc. Bp. 1903. Különös, hogy Waldapfel József, A magyar irodalom a felvilá-

gosodás korában. (Bp. 1954) c. munkájában Verseghynek a színpaddal kapcsolatos munkásságáról egyáltalában nem emlékszik meg.

¹⁵ Kóré levele, műfordítások ügyében, Ráday III. Pálhoz : Ráday Gyűjtemény Kézirattára, B. III. 11. (Wien, 1792. IX. 7.) — Fenouillet-Falber Gályarabjáról vö. Nyáry Pál, Pesti színészek igen rövid characteristicája. Közzéteszi Mályuszné Császár Edit. Színháztörténeti Értesítő (1956). Az erdélyi viszonyokról hű képet ad Újfalvy Sándor Emlékirataiban. (Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel ellátta Dr. Gyalui Farkas, Kolozsvár, 1941.) — A Kelemen-féle szintársulat teljes műsorát közli Bayer i. m.

¹⁶ Simairól : Polgári forradalmi eszmék és az első magyar szintársulat műsora. Irodalomtörténeti Közlemények (1956).

¹⁷ »Elő-Beszéd« »Az érdemes kalmár«-hoz, írta Gorove László. Budán, Nyomtatott Landerer Anna betűivel. 1807. — Raynal hatása Magyarországon : Eckhardt Sándor, A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., é. n., 118. és Waldappfel i. m. 22.

¹⁸ Kovács Lajos, Pest sz. kir. város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. Bp., 1943, 54—118., 100.

¹⁹ A színházban minden farsangkor tartott álarcosbálok jövedelme az árvaügy költségeire ment. 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 4558, 5752. — Liedemann kikölcöszözt »forte piano«-ját 1793 júliusában 6 Ft-ért javították meg. 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok. — Endrődy i. m. I. k. XXXIX, XLIV. 1. — A város a magyar színház ügyében állandóan két tanácsaggal intéztette el a vizsgálatokat, stb. Ezek : Joseph Kögl és Alexander Doleviczény ; utóbbi nagy protestáns és a Berzeviczy-család barátja. (Orsz. Ltár, Berzeviczy-család kakaslomnici levéltára, fasc. 1791. b.), Doleviczény levele Stansith-Horváth Imre alispánhoz, B. Gergely nagybátyjához ; 1792. nov. 24-én B. Gergely írja anyjának, hogy nagybátyja Doleviczénynél szállt meg. Uo. fasc. 1792. b.)

²⁰ 1790. júl. 1-én, Kazinczy így ír Prónay Lászlóhoz: »Nem esmerek semmi darabot kegyelmes Uran, a melly inkább érdemlené meg a játszást, mint Hamlet. — Tudgyuk, hogy az a rémitő borzadás, a mellyet a Hamlet személye és a Kisértet támaszt a Nézőkben, nagyon analogizál Nemzetünknek mostani nem rózsás színű érzéseivel . . . « (Kazinczy Ferenc levelezése. II. köt. 81.) A nemesség nagy reményeire jellemző Trencsén megye 30 pontból álló követi utasítása Illesházy és Prileszky számára 1790. máj. 18-án, amelyben még idegen hatalmak garanciáját is követelik a hitlevél megtartására. (Orsz. Ltár, Nemz. Múzeumi Törzsanyag, 1790.) Aug. 24-én Berzeviczy Gergely már így ír anyjának : »Allem Ansschein nach wird aus unsern grossen Hofnungen nichts werden . . . « (uo. a Berzeviczy-család kakaslomnici ltára, fasc. 1790—81. a.) — Kazinczy levele Prónay Lászlóhoz, Budán, 1790. jún. 22. (i. h. 84.) ; Rádayhoz, amelyben a vezetésre felkéri, Kassán, 1790. aug. 15-én. (uo. 96.) — Révai Miklós sem örült az 1790-i nemesi felbuzdulásnak. 1. levelét T. Sámuelhez, Győr, 1790. jún. 27. (Orsz. Ltár, Teleki család marosvásárhelyi ltára, T. Sámuel Osztály, Missiles, 1749. sz.)

²¹ Soós maga nevezi meg hivatását színművének címlapján (Endrődy, A magyar játék szín, II. köt.) Szomorra vonatkozólag l. : Orsz. Ltár, Protocollum seu Matricula Inlytae Facultatis Ivridicae Regiae Unversitati Tynnaviensis Incorporatae continens Nomina et Cognomina Juris Auditor. de Anno in Annum existentium. 1776—1819. — Az idézet : Mindenés Gyűjtemény (1790) IV. Negyed 47.

²² Eckhart Ferenc, A jog- és államtudományi kar története. Bp. 1936. Baricsról 193—195, 203. Gyurkovics és Barics, mint az összeesküvés »kompromittáltjai« : 212. — Werthesről Csaplár Benedek, Révai Miklós. Bp. 1889, IV. köt. 72—73. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich megf. kötete. — A Markovics-epizód : Eckhart F. i. m. 136—137.

²³ Mindenés Gyűjtemény (1790) IV. Negyed 7., Kovács ingenieur cikkéből ; nyelvtudásukról stb. Kovács János ügyvéd beadványában Pest vármegyéhez (Orsz. Ltár, Htt. Departamentum Politiae Generalis et Civitatum, 1791. 17. kútfő, 10. tétel.) — Az emberi jogokról : Hadi és Más Nevezetes Történetek (1791) 265.

Amagarszínészek feladatairól I. Kazinczy levelét Prónay Lászlóhoz, 20. jegyzetben.

²⁴ Névsoruk *Bayer* i. m. I. köt. 73, ill. 74.

²⁵ Sztaniszlavszkij beszélgetései 1918—1922. Ford. Szendrő József. Budapest 1949, 194.

²⁶ *Illyefalvi*, Pesti polgárok 1686—1848. Kézirat gyanánt. L. a megfelelő betű alatt. — A házzal kapcsolatos ügy: 1. sz. Áll. Ltár, *Intimata* a. m. 1786. 576. sz. — Pecsettjük szerepelt Pest megye iratanyagában, vö. *Kőszeghi Sándor*, *Nemes családok Pestvármegyében*. Bp. 1899, 172. — A jogi kar anyakönyveit I. az Orsz. Ltárban. Vö. 21. jegyzettel. — 1792. máj. 5-én a pesti magisztrátus 1557. sz. a. tárgyalja Kelemen László magyar kántor lemondását, aki ez alkalommal a tanács jóindulatába ajánlja özvegy édesanyját, mert apja huszonegy évén át szolgálta híven a várost. A tanácsüléssel elfogadják a lemondást, de figyelmeztetik Kelemen, hogy mindaddig szolgálni tartozik, amíg csak megfelelő utódot nem találnak. A beadvány második pontjára nem válaszolnak. (1. sz. Áll. Ltár, Pesti tanácsülési jkvek, 1792. I. köt. 509. l.)

²⁷ 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok; kiadva Endrődynél, hibás kelettel, 1790. nov. 16. helyett 1792. nov. 16-ról keltezve, I. köt. XXVIII. l.

²⁸ Szilágyi Paul, Schniermachermeister, aus Komárom, r. k., 1790. (Illyefalvi i. m., 310. l.) — Liptay János nodularius szegénységi bizonyítványt kér: 1. sz. Áll. Ltár, Pesti tanácsülési jkvek, 1794. II. köt. szept. 17-én, 3581. sz. a., 200. l. — Török Magdolna 1793. febr. 18-án kéri a magisztrátust, hogy a hét és háromnegyedéves árva Boros József után, akit ő 1791. máj. 1-től 1792. jan. végéig (amikor is az megszökött tőle) tartott, az évi 20 Ft díj megfelelő hányadaként 15 Ft-t fizessenek ki. (Uo., Pesti tanácsülési jkvek, 1792. I. köt., 625. sz. a., 176—177. l. A tanács az összeg kifizetését el is rendeli.) — Pataki Benedek kérését 1790. szept. 18-án tárgyalta a tanácsülés és elintézését elhalasztotta. (Uo. Pesti tanácsülési jkvek, 1790. II. köt. 2508. sz. a., 469—470. l.) — Moór Anna számlája Ruzsits Györgynek »a fehér Bárányhoz« címzett boltjában: 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok, (A kilencvenes évek elején, színházi számlákkal együtt került kiegyenlítésre.) — A Tessényi-családról: 1. sz. Áll. Ltár, *Intimata* a. m. 1786/360., 1786/576., Pesti tanácsülési jkvek, II. köt. 548. l. és még számos bejegyzés. — Lugosi megjegyzésére, aki csodálkozik, hogy Kelemen Mihály gyermekei Pesten születtek, még mielőtt ő az itteni kántorságot elnyerte volna, az a magyarázat, hogy Kelemené Török-leány volt, tehát pesti polgárcsaládból származott és szülei, akkor még nyilván éltek. A kérdéses csak az lehet, hogy a polgárjogot szerző ős »Jansi« Török fuvaros volt-e, aki Székesfehérvárról jött 1694-ben, vagy Török Gábor hajós, Pestről, 1749-ben szerzett polgárjogával. Az is lehetséges, hogy utóbbi leszármazottja volt a fehérvári »Jansi«-nak. (*Illyefalvi* i. m. 319.) — Láng Ádám Jánosra I. *Szinnyei József*, Magyar írók élete és munkái. Bp.

²⁹ *Benda Kálmán*, A magyar jakobinusok. Bp. 1950, II. köt. 671—72. — Arad m. keresete Sehy ellen: 2. sz. Áll. Ltár, Prot. congr. 1792. II. köt. (1792. szept. 26. közgyűlés, 2270. sz. a.), 1793. I. köt. (1793. jan. 18., 126. sz. a.), 1793. III. köt. (1793. júl. 23, 1552. sz. a. és aug. 4, 1927. sz. a.), 1796. I. köt. (1796. ápr. 6, 677. sz. a.) — Sehy a társulatnál: *Bayer* i. m. I. köt. 184. kk., *Lugosi* i. m. 103. kk. — *Benda* i. m. 263, 333—334, 549, 649, 671—672. — Hogy Benda a Sehy iratai között lefoglalt (Orsz. Ltár, Vertrauliche Akten. A. 52. fasc. ad A. 44. köteg, 313—319.) Epilogot miért mondja Prológnak, az nem egészen érthető. Szerzője egyébként bizonyosan nem Sehy volt, aki 1790 őszén még nem tagja a társulatnak. — *Sztaniszlavszkij* i. m. 42.

³⁰ *Endrődy* i. m. I. köt. VII—LXXVIII. 1.; *Bayer* i. m., I. köt. 74. kk., *Lugosi* i. m. 34. kk.

³¹ Az első előadásról I. Endrődy, Bayer, Lugosi idézett helyeit. A közönségről Ráday I. Gedeon Kazinczyhoz, Kazinczy Ferenc levelezése. II. köt. 162. — Egy beszámoló sem emlékszik azonban meg arról, hogy a Sehy iratai között lefoglalt »Epilog«, amelyet szerzője nyilván az első magyar színházi est megkoronázása céljából írt, ez a költői hitvallás a felvilágosodás színházáról, elmondásra került volna. (Vö. a 29. jegyzettel.)

³² »... példátlan vala Kelemen László Urnak igyekezete a 'Játék-szín' felállításában» (Endrődy i. m. I. köt. XXII. l.)

³³ Kazinczyknak a Lanasszához írt előszavában. (Endrődy i. m. IV. köt. 395.)

³⁴ Protasevitzről l. Endrődy i. m. II. köt. XIV. kk. l., Bayer i. m. I. köt. 113. kk. Lugosi i. m. 58. kk. — Legvalószínűbbnek az látszik, hogy Protasevitz is úgy került a társulathoz, mint a színészek egy része: sógorság, komaság, szomszéd-ság címén.

³⁵ L. az egykorú kémjelentések gyűjteményét az Orsz. Ltárban: Privat-bibliothek, 11. fasc.

³⁶ Endrődy i. m. III. köt., XXI. l.

³⁷ Kádár Jolán, A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Bp. 1914, 62.

³⁸ Isov Kálmán, Egy pesti zenész feljegyzései 1796-tól 1800-ig. Tanulmányok Budapest múltjából, II. köt., Bp. 1933, 181. kk.

³⁹ Ráday III. Gedeon Ráday III. Pálhoz, Wien, é. n. (1791) jan. 22. Ráday-ltár, Ráday III. Pál levelezése.

⁴⁰ Kármán József, Urania. Magyar Remekírók IX. köt. Bp. 1906, 30.

⁴¹ Kotzebue-ról l. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich megf. kötetét. — II. Józsefről: Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első Szakasz. Első Darab. VI. l. — Thackeray: Arthur Pendennis I. k. — 1813 augusztusában, Murányinéval és Dérynével a női főszerepekben, Az embergyűlölés és megbánást »Kotzebue Remek Munkája« jelzővel hirdetik a magyar színjátszók. (Orsz. Széchényi Kvtár Aprónyomatványtára, 1802—1827. szinlapok.) Néhány hónappal később egy Kotzebue-vígjátékot úgy mutatnak be, mint »halhatatlan Szerzőjére nézve« nevezetesen. (Uo.)

⁴² A fordítók között találjuk Lehner András pesti polgárt, Láng színészt, Mérey Sándort stb.

⁴³ Társadalmi hatása egész Európára óriási volt. Thackeray nemcsak a Pendennisben, hanem a Hiúság vásárában is említi; a kakaslomnici Berzeviczy-család levéltára számos egykorú levelet őriz, amit egy bizonyos »Cora« az ő »Rollájához« intéz (Orsz. Ltár, fasc. 1792. b., 71. csomószám, 1795., 74. csomószám.), Dukai Takács Judit írói álneve Malvina volt, stb.

⁴⁴ Az ifjú Katona Józsefekre tett hatását l. Waldapfel József, Katona József, Bp. é. n. 16, 21, 35, 47. stb. — Verseghyre tett hatására bizonyos a Formentérai remete fordítása. Kisfaludy, de még Szigligeti is tanítványa volt.

⁴⁵ Endrődy i. m. II. köt. XXIII. kk. l., Bayer i. m. I. köt. 118. kk. — Kár, hogy Bayer nem kísérel meg, hogy könyvében feloldja az adakozók nevének kezdőbetűit. Néhány betű valószínűleg hibásra csúszott a másolásnál, vagy már az eredeti feljegyző is elvétette; kétségtelenül azonosítani lehet Orczy Lőrinc, Majláth József, Ürményi József, Prónay Gábor, Podmaniczky József, Beleznay generálisné, Batthyány József primás személyét az adakozók kezdőbetűivel. (I. m. I. köt., 120.)

⁴⁶ Közhangulat Lipóttal szemben: Berzeviczy-család kakaslomnici ltára, Fasc. 1790—91. a.) B. Gergely anyjához, Pozsony, 1791. febr. 9., márc. 9. — Remények Ferenc személyével kapcsolatban: »... Az Ertz Hertzeg Ferentz egészsége változando, valóban minden jó szívéknél nagy szomorúságot okoz, de bezzeg nem mondhatom azt, az Fekete seregnél és Consorsaiknál, mert azokban éppen ellenkezétt tapasztaltam«. Ráday II. Gedeon Teleki I. Józsefhez, Pest, 1792. febr. 19. (Orsz. Ltár, Teleki-család. gyömrői ltára, Missiles 5. 85. csomószám.) — Mátyusz Elemér, Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926, 88—90. — Szentjóni Szabó László i. m. Szilágyi Mihály így szól Mátyáshoz: »Tőled várják azt, a' mit az Atyád végbe nem vihetett!« (118. l.) Uő, másutt: »Az sem lehet még most, hogy Országunkat másnak ajánlyuk örökségül, arra hosszas dévánkozás, több idő kell, még a' Magyarok elméje most nem éles eléggé, hogy az ebből következő jökat által láthatná«. (29. l. Kiemelés tőlem. M. E.)

⁴⁷ Idézi: Bayer i. m. I. köt. 74.

⁴⁸ Endrődy nem volt nagy véleményrel az arisztokrata színigazgatóról, aki igyekezett távoltartani magától a vesződéses munkát. (*Endrődy, A magyar játék szin I. köt. XIV. 1.*) — A két Ráday-fivér, III. Pál és III. Gedeon levelezése kora ifjúságuktól tele van színházi vonatkozásokkal. »Meine Theater Schvigerin kam Samstag in Pest an hättzen«, írja a vásott öccs Eperjesen tartózkodó fivérének 1788-ban, schillerinek éppen nem mondható németiségével. (H. n. — Pécel — 1788. szept. 6. Ráday-ltár. Ráday III. Pál levelei.) »Du... unterhaltest ganz Eperjes durch Comedien tänze und allerley unterhaltungen«, írja ugyancsak ő egy másik alkalommal. (H. n., 1788. ápr. 23. Uo.) A kilencvenes években Pál valami titkár-félet akar maga mellé venni, s Gedeon hozzászól a tárgyhoz: »... Carl von Moratz ist ein liebenswürdiger Mann und besonders ein sehr guter Acteur, ubrigens kann ich die eben so wenig rathen ihm zu dir zu nehmen als es ihm abzuschlagen, weil ich deine Unbestendlichkeiten kenne«. (H. n. — Selmechánya — 1794. jan. 2. Uo.) A századfordulón Ráday Pál az eperjesi nemesi társaság német műkedvelő színtársulatát vezeti (Uo. Színháztörténeti Iratok, 4. fasc., 1803—1823.), 1814-ben átveszi a pesti és budai német színházak igazgatását, s jóllehet hosszú magyar nyelvű beadványban fejtegeti, hogy az ő vezetése fogja a magyar színészetet újból megloncsosítani a fővárosban (1807. júl. 3. kelettel, uo.), ha megkaphatja a bérletet, amihez, mint már egy német fogalmazványban megjegyzi, »mir... die nöthigen Eigenschaften nicht mangeln« (H. és kelet n., uo.), amint bent ül a kívánt bérletben, azonnal megfélekedzik a magyar színészet éppen nem jövedelmező s nem is kényelmes pártfoglalásáról. Színházi vonatkozású hagyatékában légiónyi német nyelvű scénárium és színlap maradt fent; található egy 1822. máj. 26-i keletű műsor a péceli kastély háziszínházának előadásáról; Kisfaludy Károly hangos sikereinek korszakában, harminc évvel azután, hogy Kótsi Patkó János személyében megjelent az első nagy magyar tragikus — a műsor teljesen német. (Uo. Színháztörténeti Iratok. 2. és 3. fasc.)

⁴⁹ »Unvorschreibliches Gutachten, die Verfassung der bereit errichteten Ungarischen Schauspiel-gesellschaft, und ihre fernere bessere Einrichtung und Organisation betreffend.« »Pest, am 5ten July, 1792. — Julius Carl Horst deutscher Schauspieler.« (Ráday-család ltára, Színháztört. Iratok, I. fasc.)

⁵⁰ Sági Ferenc előszava A póstakocsik c. vígjátékhoz. (A Magyar Játék Szin III. köt. 147.)

⁵¹ Az ősz történetét elmondja s a kiáltványt is közli Bayer i. m. I. köt. 130. kk.

⁵² Bayer i. m. 146. kk. — A Podmaniczky főhatósága alatti fegyelmi szabályok: 2. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1794/5023. Szentkirályi elszámolásai és a nyugták: 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok. — Schedius Lajost is, akárcsak Werthest, túlzott szabadelvűséggel, jozefinizmussal vádolta a klerikális párt, s valószínűleg éppen ez az eszmei közelállása Podmaniczkyhoz szerezte meg számára a színháznál inkább megiszteltetést, mint elfoglaltságot jelentő hivatalát. Schediusról ír *Csaplár* i. m. 65.

⁵³ Az Unwerthtel és a megyékkel folytatott levélváltás: Orsz. Ltár, Helytartótanács, Dep. Pol. Gen. et Civ., 1792. fons 12., pos. 23, 30, 34, 44, 45, 47, 1793. fons 12. pos. 2, 4, 6, 9, 11. Busch: uo. 1793. fons 12., pos. 27, 32, 37, 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1794/5023., 2. sz. Áll. Ltár, Prot. Congr., 1793. II., aug. 28-i közgyűlés jegyzőkönyve, 1660. sz. bejegyzés, 294. l. — Busch felesége, Pintér Viktória: 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 4558., 5752.

⁵⁴ Lettnerről: *Isoz* i. m. — 1792 nyarán, Ráday igazgatósága idején, Dominicus Unger két estéért 5,48 Ft-ot, Jaque Hirsch 12,30 Ft-ot kap a magyar társulat pénztárából. (Ráday-család ltára, Színháztört. Iratok, 1. fasc.) — Sehy kérvényét a htt-hoz közli Bayer i. m. I. köt. 164.

⁵⁵ Szerelemhegyi kérvénye állandó alkalmaztatásáért: 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok, 1794. aug. 25., Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ. 1794. fons 9. pos. 45.

⁵⁶ 1793. szept. 8-án Szentkirályi László szolgabíró elszámol 227 Ft 44 krról, mint Borsod és Bács megyék adományáról. Ebből részben hátralékos színészi

fizetéseket adtak ki, részint kereskedők számláit törlesztették. (2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok.)

⁵⁷ Vö. a másorral, *Lugosi* i. m. 101. kk.

⁵⁸ Pest megye hangulata a Busch-féle igazgatással kapcsolatban: 1. az 1793. aug. 28-i közgyűlés jegyzőkönyvét, Cong. Prot. 1793. II., 1660. sz. bejegyzés, 294. l. (2. sz. Áll. Ltár.) — Megyék köszönő feliratai: Orsz. Ltár. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1793., fons 12. pos. 40, 44, 1794. fons 9. pos. 25. stb.

⁵⁹ *Lugosi* i. m. 100.

⁶⁰ 1793 szept. 4-én a Pest megyei közgyűlés örömmel csatlakozik Abaúj m. határozatához, ahol követi utasításban adták az állandó magyar színház felállításhoz indítandó gyűjtés tervét. (2. sz. Áll. Ltár, Prot. Congr., 1793. II. — 1894. sz. a., 907. l.) Azonban szept. 6-án Gosztonyi Mihály szolgabíró azt jelenti, hogy járásában nem járt eredménnyel a szintársulat javára rendezett gyűjtés (uo. 2144. sz. 1031—1032. l.), dec. 12-én ugyanazt jelenti Bitskey Sándor szolgabíró is (uo., 2718. sz. a., 1348. l.) 1794 februárjában Szentkirályi 404 Ft 20 kr eredményről számol be (uo. 1794. I. 338. sz. a., 173. l.), de a váci járás megint csak nem ad semmit (uo. 349. sz. a., 177. l.) 1795 januárjában Kovachóczy főszolgabíró 5 Ft-ot ad át erre a célra (uo. 1795. I. 140. sz. a., 69. l.) febr. 26-án Veress főszolgabíró 18 Ft-ot (uo., 331. sz. a., 176. l.) Majthényi szolgabíró 14 Ft-ot, s egyuttal jelenti, hogy valaki nem hajlandó a felajánlott összeget megfizetni (uo. 412. sz. a., 219. l.), egy másik szolgabíró semmit sem tudott összeszedni (uo., 428. sz. a., 226—227. l.), végül az év júliusában Zólyom megye ad komolyabb összeget: 100 Ft-ot. (Uo. 1085 sz. a., 505. l.)

⁶¹ A Buschnak adott Instruction — német nyelvén megbotránkozni a társulat krónikásai, de hát milyen nyelven levelezett volna Podmaniczky a német igazgatóval? — megvan az Orsz. Ltárban, Htt., Dep. Pol. Gen. et Civ. 1793. fons 12. pos. 27. alatt, a Fővárosiban Intimata a. m. 1794/5023. sz. a., s megkapta a megye is. (A kiadványt l. Orsz. Ltár, i. h., fons 12. pos. 37.)

⁶² *Kádár J.* i. m. IX. fejezet.

⁶³ *Bayer* i. m. I. köt. 114. kk.

⁶⁴ Uo. 125.

⁶⁵ *Endrődy* i. m. II. köt. XXXIV. kk. 1.

⁶⁶ Protasevitz kéri, hogy a htt mentse őt fel a magyar társulat vezetése alól: Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1793. fons 12. pos. 30.

⁶⁷ *Endrődy* i. m. II. köt. XXXIX. l.

⁶⁸ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1794. fons 9. pos. 23.

⁶⁹ 2. sz. Áll. Ltár. Nemzeti Színházi Iratok. Szentkirályi fogalmazványa 1794. jún. 12-ről kelt. — Szatmár m.: Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ. 1794. fons 9. pos. 18., Borsod m.: uo., fons 9, pos. 43., Gömör: fons 9. pos. 40., Csongrád: fons 9, pos. 16., stb.

⁷⁰ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1794. fons 9. pos. 34., 49.

⁷¹ Uo., 1794., fons 9., pos. 18., 43.

⁷² *Bayer* i. m. I. köt. 184. kk.

⁷³ Podmaniczky levelei Buschhoz: Orsz. Ltár. Htt. Pol. Gen. et Civ., 1794. fons 9. pos. 34. és 47.; ugyanitt a színházi botrányra vonatkozó többi dokumentum is.

⁷⁴ Az idézet a pesti színháznyitó Epilogjából. (L. a 29. jegyzet.) — A cenzuráról: *Oskar Sashegyi*, Die Grundzüge des Josefinischen Zensursystems. Kézirat. 256., *Mályusz* i. m. 54. sz. irat, továbbá Rietaller Mátyás cenzor jelentései a helytartótanács levéltárában. (Orsz. Ltár, Htt. Dep. Rev. Lír.)

⁷⁵ *Sashegyi* i. m. 245. — A megváltozott cenzúra-rendszerről Rietaller a helytartótanácsához. Dep. Rev. Lír., 1795. fons 9., pos. 2.

⁷⁶ Színházi cenzúra-tervezet az 1. sz. Áll. Ltár állagában: Intimata a. m. 4558., 5752. (Gárdonyi Albert ceruzával tett utalása szerint az Orsz. Ltárban is megvan, Dep. Pol. Gen. et Civ. 1795. fons. 6.-ban.)

⁷⁷ *Kazinczy* levelezése, II. köt., 286. l. Aranka Györgyhöz, Regmec, 1793. jan. 5.

⁷⁸ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Rev. Libr. 1795. fons 9. pos. 2., 5.

⁷⁹ Uo. 1795. fons. 6. pos. 38.

⁸⁰ Uo. 1795. fons 6. pos. 84. — A Mátyás királynál egyes helyek törlése és Vitéz, mint egyházi személy szerepének kiküszöbölése után a darab engedélyezhető lenne, az aktára azonban vörös ceruzával rá van írva: »non expeditur«. (Uo. 1795. fons. 6. pos. 21, 22.) — Lehner fordításáról: Uo., 1796. fons. 6. pos. 35.

⁸¹ 1. sz. Áll. Ltár, Locumtenent. 198/1796. és Intimata a. m. 4558, 5752.

⁸² Busch jelentése a decemberi botránnyról: Orsz. Ltár, Helytartótanács, Dep. Pol. Gen. et Civ. 1794. fons. 9. pos 52.

⁸³ Uo. 1795. fons 6. pos. 30., 36.

⁸⁴ Uo., 1795. fons 6. pos. 43., 44, 54. — Vö. *Mályusz* i. m. 191, 766—769.

⁸⁵ 2. sz. Áll. Ltár, Prot. congr. 1795. II., 1926. sz. a., 1875—876. és ui, Nemzeti Színházi Iratok. — *Lugosi* i. m. 141.

⁸⁶ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ. 1795. fons 6. pos. 76, és 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1795/4364.

⁸⁷ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1796. fons. 6. pos. 63. — 2. sz. Áll. Ltár, Prot. congr. 1796. II., 1798, 1799, 1800, 1801. sz. a., 986—987. 1., Prot. congr. 1797. 552, 945, 1246, 1582, sz. a., 216, 416, 564, 689—690. és Nemzeti Színházi Iratok.

⁸⁸ Idézi: *Perényi József*, Endrődi János eudaemonistikus bölcselete. Sátoraljaújhely, 1903, 15. — *Kazinczy Ferenc*, Pályám emlékezete. Bp. é. n. 182—183.

⁸⁹ *Váczy János*, *Kazinczy Ferenc*. Bp. 1909, 29.

⁹⁰ »Die Zensur muss überall auf das sittliche sehen. Der Geschmack gehet die Kritik an. Es ist bekannt, das etwas sehr aesthetisch schön seyn kann, wenn es gleich sehr unmoralisch ist. Nur dann tritt die Zensur auch in Absicht auf den Geschmack ein, wenn es den sittlichen Wohlstand zugleich betrifft«, mondja egy, a kilencvenes évek derekáról származó cenzúra-tervezet. (Vö. 76. jegyzettel.) Azonban »die einzige Quelle des 'guten Geschmackes' war für die rationalistische Aesthetik die philosophische Kritik und das höchste Ziel der Dichtung sittliche Besserung«. (*Sashegyi* i. m., 245.) — Az idézet: *Fenouillet—Falber—Vesselényi Susánna*, Gállya Rabb. Kolosvár, 1785. Előszó. Ez a mű különben oly tökéletesen elbűvölte a kor polgári gondolkozású gyermekeit, hogy Aranka György, nem ismerve Teleki Andrásné fordítását, néhány év múlva szintén lefordította (Ráday-ltár. Aranka György Ráday I. Gedeonhoz, h. és é. nélkül. Ráday I. Gedeon levelezése, A. IV. 1—10.) Kelemenék az Aranka-féle fordítást adták.

⁹¹ *Pukánszky Kádár Jolán* i. m. 135.

⁹² Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első Szakasz. II. Darab. Kolosváratt. IV. 1.

⁹³ *Endrődy* i. m. III. köt. 49.

⁹⁴ 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 4558, 5752, cenzúra-tervezet 7. 1., *Sashegyi* i. m.: »Um der Tragik Othellos die Schärfe zu nehmen, deutete Brockmann die Vorgänge ins Moralische um, derart dass er das Stück mit den lehrhaften warnenden Worten Cassios abschliessen lässt: Unglücklicher Othello! Traurige Wirkung der Eifersucht!« (262.)

⁹⁵ Erdélyi Játékos Gyűjtemény. II. Darab. Fayel, avagy az írtózatot szeret. 27.

⁹⁶ Uo. 31.

⁹⁷ Uo. II. Darab, 39.

⁹⁸ *Bayer* i. m. I. köt. 509.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első Szakasz. I. Darab. VI. 1.

¹⁰¹ *Endrődy János*, Az embernek boldogsága. Trattner, Pest, 1806, II. köt.

186.

¹⁰² »Certa societas detegit se finem in eum, ut ii etiam, qui lingua Germanica ignorati sunt, hac in patria lusibus comicis et tragoedicis delectari queant . . . « (2. sz. Áll. Ltár, Proth. congr. 1790. — 1790. okt. 16-i közgyűlés, 3984. sz. a., 179.)

¹⁰³ Vö. a magyar nevű pesti polgárok származási helyét *Illyefalvi* i. m. Idézet: *Endrődy* utóbb i. m. II. köt. 186—187.

¹⁰⁴ Sashegyi i. m. 182.

¹⁰⁵ Írta »Pápán Kováts Ingenieur«. Mindenés Gyűjtemény (1790). Negyedik negyed, 5. — Diák volt Erdélyi, aki Sehynek megmutatta a Martinovics-féle kátét, (*Benda* i. m. II. köt. 263, 334, 549.) Diákok, jurátusok voltak a Sehy—Liptay-féle zavargások vezetői is. (*Bayer* i. m. I. köt. 184. kk., *Lugosi* i. m. 103. kk.)

¹⁰⁶ Saator János ref. lelkészjelölt, nevelő Teleki I. Józsefhez, Pozsony, 1793. dec. 11 (Orsz. Ltár, Teleki cs. gyömrői ltára, Missiles 5. 86. csomószám.) — Tókus István »ingenieur« 1791. novemberében a »Magyar Theátrumra összveszövetkezett Társaság némely szükségére nézve« 300 Ft-ot adott kölcsön. (Az összeget, a kikötött hat hét helyett, néhány hónapig nélkülözhetette, amíg azután Ráday Pál megfizette a társulat helyett, apródonként vonva le a tartozást a napi jövedelmekből. — Ráday-Itár, Színháztört. Iratok, I. fasc.)

¹⁰⁷ L. a Ráday Kvtárban a Mindenés Gyűjtemény (1790) III.-dik Negyed ; (1791) V.-dik Negyed ; (1792) VI.-dik darab jelzetű példányokat.

¹⁰⁸ Dugonics olyan mértékben színszerűtlen, hogy drámáit a színháznál, névvel, vagy névtelenül, de átdolgozták. Simai színszerű, de híven is alkalmazkodik az eredeti művekhez ; neki azonban magának is volt érzéke a drámai rövidség iránt, I. pl. az Igazházi első jeleneteinek sikerült összevonását. Színházi tapasztalatai jóformán csak az iskolai színjátszással kapcsolatban lehettek, mert élete legnagyobb részét vidéken töltötte. — Verseghyt érdekelte a színház ; írt és fordított számára (Szécsi Mária, Formentérai remete, Szerelem gyermeke stb.) A Formentérai remetében figyelmezteti a moszlim kalózt játszó színészt, hogy arcjátékával ki kell fejeznie a saját problémája és a hallott történet eseményei fölötti érzelmi kettősséget. (A Magyar Játék Szín. Első Esztendő. Negyedik, és utolsó kötet. Trattner, Pest, 1793, 150.)

¹⁰⁹ Vö. *Duda János*, Endrődy Jánosról. Adalék piarista íróink méltatásához. Bp. 1892. — *Perényi József*, Endrődy János életrajza. Nagykanizsa, 1899. — *Perényi József*, Endrődy János eudaemonistikus bölcselete. Sátoraljaújhely, 1903.

¹¹⁰ Endrődy János pontos életrajzi adatait a rendtagok személyi adatait őrző ún. »Nagy Rullából« Balanyi György professzor írta ki számomra ; fogadja érte e helyen is hálás köszönetemet.

¹¹¹ Szerdahelyi Kálmánnak.

¹¹² *Endrődy, A' magyar játék* . . I. köt. VI. 1. A műre vonatkozó akta : »Reflexionem suam circa edendam Societatis Comicae Ungaricae historiam de promit revisoratus libror. officium et b(eni)g(n)iss(im)a(m) determinationem super ea expectat. — Joannes Endrődy, ut refertur, e Piis Scholis, concinnavit lingua patria, in acluso istic opere, historiam Societatis Comicae Ungaricae, in qua quae fata subire, quae obstacula in ortu perfringere debuerit, quos item progressus ab a(n)no 790 usque 791 inclusive fecerit (a cenzor előtt nyilván csak az első kötet feküdt), recenset et documentis (quae quidem revisioni non substravit, sed, ut aversa pars tituli exhibet, directe imprimenda typographo submitit) confirmat. — In approbando opere hanc unicum reflexionem habet humillimum revisoratus officium, utrum auctori liceat per typum publici juris facere ea documenta, quae inter Societatem Comicam et excelsum consilium et utriusque urbis civicum magistratum ; inter arendatorem Tuschl, subarendatorem comitem Unwerth et partim excelsum consilium, partim civicos magistratus, atque ipsam etiam Societatem comicam intervenerunt ; cum probe meminisset revisoratus officium in simili fere objecto editionem eorum, quae inter privatos ad excelsum consilium vertebantur, cum odiosa fuerint, non admisisse. — Caeterum cum in reliquis nihil sit censura dignum, neque fortasse D. Comes Ráday invitus esse supponatur, quod qua Societatis Comicae protector et director declaretur, permittatur « — A helytartótanács osztotta Rietaller nézeteit, megjelölte azokat a dokumentumokat, amelyeknek a közlését (Unwerth és a magyarok éleshangú panaszait érti egymás ellen) el kell kerülni, s így fejezte be : »Revisoratus itaque officio praesentibus intimatur, ut authorem quaestionati opusculi de hac Consilii L. R. determinatione edoceat, ac fine eo : ut mandatum hocce in effectum deducatur anicam cum eodem cointelligentiam foveat.« (Orsz. Ltár, Dep. Rev. Lbr., 1792. fons I. pos. 48., fons

2. pos. 48.) Az Endrődy-idézetek : i. m. I. köt. VI. 1. ; uő., Az embernek boldogsága. Trattner, Pest, 1806, II. köt. 186—187. ; és Perényi utóbb i. m. 14.

¹¹³ Kazinczy Ferenc levelezése II. köt. 626.

¹¹⁴ 2. sz. All. Ltár. Nemzeti Színházi Iratok.

¹¹⁵ Losontzi István lelkész Ráday I. Gedeonhoz, Nagykőrös, 1765. febr. 9. (Ráday-ltár, Ráday I. Gedeon levelezése, A. IV. 1—10.)

Edit M.-Császár

DAS THEATER VON LADISLAUS KELEMEN

Will sich der Historiker heutzutage mit der Geschichte des Theaters beschäftigen, so muss er sein Augenmerk neben den vorgeführten Theaterstücken und den Schauspielerpersönlichkeiten in erster Linie auf die zwischen dem Theater und seinem Publikum bestehende Verbindung richten. Der wichtigste Gegenstand unserer Untersuchung ist der Abdruck des Theaterbildes in der Gesellschaft, der Einfluss des Publikums auf sein Theater und seine Ansprüche hinsichtlich des Programmes und der Künstlerpersönlichkeit. All dies wird erst durch volle Erhellung des archivarischen Materials ins rechte Licht gerückt werden.

Ladislaus Kelemen und seine künstlerischen Genossen lebten in der Zeit, die wir heute nach ihrer charakteristischen Erscheinung als »Auflösung des Feudalismus« bezeichnen. In Westeuropa kämpfte der emporstrebende Bürgerstand stets selbstbewusster für den Triumph des Naturrechtes und in den siebenziger Jahren gewann diese unaufhaltbare Entwicklung mit dem Gedankenschatz der Aufklärung auch in Ungarn an Bedeutung, allerdings in einer eigenen adeligen Verfärbung. Bessenyei dringt auf die Entwicklung der ungarischen Sprache, da die Bildung des Volkes nur in der Muttersprache erfolgreich vor sich gehen kann, die neuen Ideen können ihm nur auf Ungarisch vermittelt werden. Der Wortschatz der Sprache muss bereichert werden, damit sie der Ideenwelt der Enzyklopädisten Ausdruck verleihen könne ; eines der wichtigsten Mittel der Sprachenentwicklung aber ist das Theater. Ein nationales Theater erweist sich also unbedingt notwendig.

Dies und alles was wir im folgenden im Zusammenhang mit dem Theater sagen werden, bezieht sich nur auf den Adel und das Bürgertum. Bürgerlichen revolutionären Ideen begegnen wir im weiteren Verlauf, doch tritt der plebeische Revolutionär im Leben des Theaters nicht auf. Im Ungarn des 18. Jahrhunderts ging der Leibeigene nicht ins Theater, er las nicht und kannte keine Art von Luxus, der mit der Freiheit des Geistes verbunden gewesen wäre ; für ihn gab es nur Leiden und Steuerzahlen.

Regen Anteil an der Gestaltung des Theaterwesens nahm aber ein Teil des Adels, nicht bloss aus einfachem Interesse, sondern auch von Amts wegen : als Funktionäre der königlichen Regierungsbehörden — im vorliegenden Falle des Statthaltereirates — und der Komitate. Frühere Forscher, die sich mit der Geschichte des Theaters befassten, schrieben dieser Adelschicht, welche öffentliche Ämter bekleidete, einander gegensätzliche Rollen zu. Nach ihrer Meinung wurde die Sache der ungarischen Schauspielkunst von den Regierungsbehörden gehindert und von den Komitaten gefördert. Diese Einstellung ist aber nicht stichhaltig. Dicasterien und Komitate wählten ihre Beamten aus ein und demselben Menschenmaterial, nämlich aus den Reihen des ungarischen Adels. Diese studierten in ihrer Jugend an denselben Hochschulen, lasen dieselbe Literatur, ob sie auch später von Regierungsbehörden oder von den Komitaten angestellt wurden. In gewisser Beziehung muss das Dicasterium unbedingt als *liberaler* bezeichnet werden, nicht nur deshalb, weil es schon infolge des Zeitpunktes seiner Entstehung notwendigerweise fortgeschrittenere sozialpolitische Anschauungen vertrat als die feudalen Komitate, sondern auch weil es derart aufgebaut war, dass ein paar

aufgeklärte Beamten hier mehr erreichen konnten, als in den Komitaten, die in ihren Massen konservativ waren. Der Dienst im Komitat oder in der Regierungsbehörde änderte jedoch nichts an der Tatsache, dass sich jeder aufgeklärte Adelige verpflichtet fühlte, die Sache des ungarischen Theaters auf jede Weise zu fördern. Dies tat er in den Akten, besass aber seine Feder noch grössere Fähigkeiten, so eilte er, dem Mangel an Theaterstücken abzuhelpen, in dem er selbst schrieb und übersetzte, je nach Bedarf, bald Dramen, bald Schwänke.

Das Übersetzen war aber eine schwere Arbeit. Geeignete Worte, oder gar passende Ausdrücke zu finden, konnte manchmal die Arbeit von Tagen sein. Péczely, Kazinczy, sodann auch Dugonics und Verseggy verbrachten viele mühsame Stunden mit Übertragungen. Der ungarische Adel des »Jahrhunderts des Lichts« tat sein Möglichstes, um der Schauspielkunst in der Muttersprache Beistand zu leisten. Unter den erfolgreichen Theaterdichtern finden wir aber auch solche bürgerlicher Abstammung, wie z. B. den Piaristen Christoph Simai, den Gärtnersohn aus Komárom, der sein Leben in staatlichen, sogenannten Normalschulen verbrachte und die Kinder armer Leute unterrichtete. Er kannte und liebte den Bürgerstand und wählte für seine Übersetzungen mit Vorliebe bürgerliche Stücke. Sein bürgerliches Selbstbewusstsein war aber instinktiv und in seinen Worten ist die unmittelbare Wirkung der französischen Aufklärung schwer zu entdecken.

Die Rolle des Bürgertums offenbart sich in der Geschichte unseres Theaters auch durch die städtischen Magistrate. Die Stadt Buda war der Theatertruppe Kelemens nicht besonders zugetan, der Rat und die Ratsherren der viel fortschrittlicheren Stadt Pest waren ihr dagegen auf jede Weise behilflich.

Der Kern der Truppe von Ladislaus Kelemen bildete sich auf die Anregung Kazinczys in der begeistertsten Stimmung des Sommers von 1790, als die Wiederherstellung der Verfassung jedermann mit freudiger Hoffnung erfüllte. Adelige Mitglieder der verschiedensten Fakultäten der Pester Universität erklärten sich bereit, den ungarischen »Actorenberuf« auf sich zu nehmen. Sobald aber das Problem der Unterbringung des Theaters die Verwirklichung des Planes immer fraglicher erscheinen liess — der deutsche Pächter der Theatergebäude der beiden Städte wollte nämlich, da er die Konkurrenz fürchtete, die Gebäude auf keinen Fall zur Verfügung stellen, — blieben diese ersten begeisterten Anreger langsam weg und nur ein einziger Mann: Ladislaus Kelemen kämpfte hartnäckig für die Realisierung des Planes weiter.

Im Lichte der Quellenangaben des Hauptstädtischen Archivs stellte es sich heraus, dass Kelemen nicht, wie man früher geglaubt hatte, Advokat war, sondern röm. kath. Kantor, Nachfolger seines Vaters im Pester Ungarischen Kantoramt. Er hatte zwar kein Universitätsstudium, war aber ein belesener, ernster junger Mann mit guten Sprachkenntnissen. Die Mehrzahl seiner Schauspieler kam aus seinem engsten Bekanntenkreis; es waren Nachbarn, Verwandte, ungarisch sprechende, arme städtische Bürger, oder Leute aus dem Kleinadel, die in der Hauptstadt irgendein Gewerbe betrieben. Der beste Schauspieler der Truppe, jedoch auch ihr böser Geist, Franz Kemény — Sehy mit Künstlernamen — war Dorfkantor, nach Pest kam er aber schon als entflohener Sträfling.

Der Kampf um ein Theatergebäude kam endlich zu einem Ruhepunkt. Nach den zwei ersten Vorstellungen im Oktober 1790, die ohne Fortsetzung blieben, nahm in unserer Hauptstadt am 5. Mai 1792 das ungarische Schauspiel mit regelmässigen Vorstellungen seinen Anfang. Der erste Direktor und Intendant wurde ein polnischer Kaufmann namens Joseph Protasewitz; nach seiner kurzen und nicht allzu ruhmreichen Betätigung übernahm der junge Graf Paul Ráday die Aufgaben eines Intendanten. Das Programm hatte sich schon in den ersten Monaten herausgestaltet; es kamen grösstenteils bürgerliche Schauspiele zur Vorstellung, einerseits, weil diese Stücke leicht darzustellende Rollen besaßen, und andererseits weil ihr Gegenstand dem Interesse der Zuschauer nahestand. Eine grosse Rolle erlangte auch bei Kelemens Truppe der ungekrönte König der Bühnendichtung Kotzebue. Die Bühnenmässigkeit seiner Stücke und sein leichter, unterhaltender Zynismus machen ihn 50 Jahre zum erfolgreichsten Bühnendichter Europas.

Während der kurzen Monate in welchen Ráday Intendant war, wurde das Theater in Wirklichkeit von Joseph Kármán geleitet, und die von ihm verfasste Disziplinarvorschrift ist das wertvollste Denkmal der Tätigkeit des jungen Grafen. Als Ráday und Kármán vom Theater schieden — die ausserordentliche Undiszipliniertheit der Schauspieltruppe mag sie dazu veranlasst haben — übernahm für kurze Zeit wiederum Protasewitz die Leitung des Theaters. Als sich aber der Herbst einstellte und das Sommertheater nicht mehr verwendet werden konnte, zwang ein Machtwort des Dikasteriums den deutschen Pächter, Graf Unwerth, die Ungarn bei sich aufzunehmen und den geforderten Zensus zu ermässigen. Der stolze deutsche Pächter konnte dies nicht ertragen und übergab das Theater einem bürgerlichen Unternehmer namens Busch, der nicht ungarfeindlich gesinnt war und sogar die Leitung und Bezahlung der Truppe Kelemens auf sich nahm.

Die Truppe, die sich nun in gesicherten materiellen Verhältnissen befand und auch vom Orchester des deutschen Theaters Unterstützung erhielt, hätte nun prosperieren können, doch vergingen sich einige ihrer Mitglieder, mit Sehny an der Spitze, neuerdings gegen die Disziplin, weshalb auch Busch sich von ihnen lossagen wollte. Bei der ersten Gelegenheit wurde dies zwar noch vom Dikasterium verhindert, bei dem zweiten schweren Disziplinarvergehen aber, das zum grossen Unglück des ungarischen Theaters, schon nach der misslungenen Martinovic'schen Verschwörung, also zu einer Zeit geschah, in der sich jeder Durchschnittsmensch betont aufklärischer Äusserungen enthielt, wurde Busch der Leitung des Theaters durch das Dikasterium enthoben und obgleich die Ungarn das Theater weiterhin benützen durften, waren sie von nun an in materieller Hinsicht auf ihre eigenen Mittel angewiesen. Ein neuerliches Zerwürfnis verketzte auch Kelemen die Sache, obwohl gerade er stets bestrebt war, den edlen Leitgedanken: die nationale Schauspielkunst und die Pflege der Muttersprache in seinen Genossen bewusst zu machen. Darauf konnte nur mehr der Zerfall und die im Frühling 1796 erfolgte endgültige Auflösung kommen.

Zwar wirkte die Theatertruppe Kelemens nur kurze 6 Jahre, ihr Einfluss auf die ungarische Kultur war aber umso grösser. Die Besten des Landes waren ebenso eifrige Theaterbesucher, wie die zahlreichen namenlosen kleinen Leute. Gerade deshalb ist es zweckmässig, ihre Darstellungsweise und ihre Wirkung auf das Publikum einer näheren Prüfung zu unterziehen.

Das Ideal des Zeitalters war — wie sehr wir uns auch darüber wundern mögen — der Realismus auf der Bühne, genau so, wie heute. Nicht die Ansprüche des Publikums haben sich während der seit dem verflossenen anderthalb Jahrhunderte geändert, sondern unsere Begriffe vom *Natürlichen*. Den Forderungen ihres Zeitalters entsprechend strebte die Truppe Kelemens nach realistischer Darstellungsweise und erwies sich infolgedessen als fortschrittlich. Daraus lässt sich auch ihre grosse Wirkung ableiten. Diese Feststellung haben wir in erster Linie vermöge der zurückgelassenen Aufzeichnungen der minderbemittelten Intelligenz machen können, aus dem literarischen Nachlass von Studenten und von Angehörigen der niederen Geistlichkeit. Auch die ungarisch sprechende ärmere Bevölkerung der Hauptstadt besuchte das Theater, konnte aber von ihren Eindrücken nichts Schriftliches hinterlassen, während das Kunsterlebnis der weniger empfänglichen höheren Klasse viel oberflächlicher war. Die zahlreichsten Zeugnisse der Theaterliebe wurden vom Piaristenlehrer Johannes Endródy hinterlassen, der zugleich der Chronist des Theaters und der erste ungarische Theaterhistoriker war.

Studiert man aufmerksam das Schicksal der ersten ungarischen Theatertruppe, so kommt man zu dem Resultat, das die Auflösung des Theaters nicht durch die Teilnahmslosigkeit der Gesellschaft verursacht wurde, sondern durch den inneren Bruch, den es in sich trug. Das nationale Theater muss eine bürgerliche Institution sein. Der »Tagelöhner der Nation« muss von bürgerlicher Gesinnung sein, auch wenn er noch irgendwo in der Tiefe seiner Schublade einen Adelsbrief bewahrt. Den Mitgliedern der ersten ungarischen Theatertruppe aber fehlten die

Bürgertugenden, wie: Unterordnung der persönlichen Interessen dem gemeinsamen höheren Ziel, die Anerkennung der Disziplinargewalt des Direktors und des Regisseurs, die Achtung des Gemeingutes, der Sinn für Einteilung. Sie waren eine »adelige Schauspielergruppe«, samt und sonders lauter kleine Grafen Ráday. In Ungarn gab es keinen gesunden Bürgerstand, der ihnen Inspiration hätte geben können und dieser Defekt in der sozialen Entwicklung rächte sich an ihrem Schicksal.

Gerade deshalb dürfen ihre Fehler nicht auf ihre Rechnung geschrieben werden, sondern auf die des Landes, das Ausbildung und Belehrung unterliess. Wie könnte man auch vom einfachen städtischen Gewerbetreibenden verlangen, dass er fortschrittlichere Gedanken hege, als die vornehmen Senatoren. Feudale und bürgerliche Welt lösten einander im Leben unserer Schauspieler ab und sie blieben ohne jede Hilfe von Aussen, um den neuen Zeitgeist begreifen zu können, dem sie aber dienten, da sie nationale Schauspieler waren. Eines ist aber unzweifelhaft, dass sie nämlich im Kampf für die bürgerliche Umgestaltung auf der Seite der fortschrittlich denkenden Jugend gestanden sind und mit den Anhängern Martinovics's sympathisierten.

Eine Detailfrage bleibt noch zu klären. Allgemein glaubte man bis jetzt, dass Kelemen und seine Genossen etwas aufgeopfert, auf etwas verzichtet haben, als sie Schauspieler wurden. Bei unseren heutigen Kenntnissen hält diese Meinung nicht stand und es wäre ein falscher, kleinbürgerlicher Sentimentalismus hielten wir an dieser Auffassung fest. (Diese frühere Meinung verdankt ihren Ursprung der Rückprojizierung von Erscheinungen des 19. Jahrhunderts.) Sie waren sehr einfache, in bescheidenen Verhältnissen lebende kleine Leute, so, dass es kein Entsagen ihrerseits war, sondern im Gegenteil ein Emporstreben, als sie sich dem Schauspielberuf widmeten. Ihre Rechnung schlug zwar fehl, doch wurde ihnen die Möglichkeit der Bildung, und die gesellschaftliche Erhebung auch so zuteil; die führenden Persönlichkeiten des ungarischen kulturellen Lebens würdigten sie ihrer Beachtung und ihre Namen hat die Geschichte aufbewahrt. Der Kantor und der Schreiber, der Dorflehrer und die Tochter des zugrunde gegangenen Knopfmachers, stiegen unbedingt auf ein höheres geistiges Niveau, während sie Jahre in der Gesellschaft nicht nur Endrödys oder Kármáns, sondern auch Voltaires und Shakespeares verbrachten. Wahr ist es, dass ihr Unternehmen scheiterte, doch lebte die Idee in ihnen, und sie lebte auch über ihre Personen hinaus. Sie waren es, die die Entwicklung in Gang setzten. Nicht nur das Land forderte immer leidenschaftlicher das ungarische Bühnenspiel; auch jene wenigen Bahnbrecher, die im Anschluss an die Siebenbürger Schauspieler auf der dornenvollen Laufbahn des ungarischen Schauspielers weitergingen, drangen Schritt für Schritt höher auf dem geistigen Pfad des Pflichtbewusstseins und der Lernbegierde vor. Beim Antritt des 19. Jahrhunderts waren sich unsere Schauspieler bewusst, dass auf dem Weg, den die französische Revolution gewiesen hat, die *Arbeit* das wichtigste Lebensprinzip des freien Menschen ist.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 8. Ladislaus Kelemen

Abb. 9. Frau Anna ReháK-Moór

Abb. 10. Ansicht des Donaufers mit der Rondella

Abb. 11. Theaterzettel des ersten ungarischen Singspiels

Abb. 12. Abschied des ersten ungarischen Schauspielerensembles vom Pester

Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság

1. A gyarmatpolitika kiéleződése a reformkorban

A magyar reformkor a feudalizmus kimélyülő válságának végső szakasza. Az az ellentét, amely a termelés fejlődésének előfeltételei és a megmerevedett feudális termelési viszonyok között mindinkább nyilvánvalóvá vált, a robbanási pont felé közeledett. Lehetetlenné vált a földbirtokos osztály növekvő pénzszükségletét kielégíteni a jobbágy-munka fenntartása mellett. A jobbágy-ság terheinek további fokozása viszont, az egyetlen kiút a nemesi földbirtok számára, már nem volt többé járható. Eddig a pontig a magyarországi feudalizmus válságának jellegzetességei megegyeznek a rendszer bomlási folyamatának általános európai jegyeivel. Ami viszont a feudalizmus válságának itteni jelenségeit a külföldinél gyötrelmesebbé tette, abban állott, hogy a jobbágy-munka hozamának értékesítésében a magyar földbirtokos osztály az osztrák gyarmatpolitika akadályaihoz ütközött, nemcsak a vámkülföld felé, hanem Ausztriában is. A magyar termelőknek súlyos veszteséget okozott, hogy mialatt a harmincas évek elejétől egészen 1847-ig a világpiacon konjunktúra felfelé ívelt, a gyarmatpolitika korlátai a magyar termény árát mélyen az európai színvonal alá nyomták. A negyvenes évek első felében a pesti búzaár átlaga egyharmad része a londoninak.¹ A gyarmati kizsákmányolás fokozódott a feudalizmus válságának kiéleződésével. A gyarmatrendszeren az a bécsi politika értendő, amely a tengerentúli kolóniák szerzéséből kizorult Ausztria számára Magyarországon keresett kárpótlást.

A század húszas éveiben átmenetileg enyhébb volt ugyan a gyarmatrendszer nyomása. Politikai megfontolásokból az 1825. évi országgyűlés összehívása előtt a kormány csökkentette a gyapjú és a dohány kiviteli vámját és megszüntetett több kiviteli tilalmat. 1829-ben azonban újból felülkerekedett a szigorúbb gyarmatpolitikai irány: az osztrák fogyasztási adók bevezetése megdöntötte azt a régebbi vámpolitikai elvet, amely szerint a Lajtán túlra vitt magyar áru a külföldi termény vámterhének felét fizeti. A magyar áru megterhelése Ausztriában már alig volt kisebb, mint a külföldié. Mialatt osztrák eredetű behozatalunk a harmincas években pontosan megkétszereződött, a magyar kivitel Ausztria felé csak 15%-kal nőtt. Az országgyűlések hiába követelték a viszonyosságot a két ország azonos vámtételei tekintetében. A negyve-